

אשכול, הגיבור הנשכח

מיכאל אורן

בחודש מרס 2001 נערך באוניברסיטה העברית כינוס שעסק בדרך התמודדותה של המנהיגות הישראלית עם הכרעות גורליות. הכינוס התמקד אמנם בראשי הממשלה מן העשור האחרון – יצחק שמיר, יצחק רבין, בנימין נתניהו ואהוד ברק – אולם ההיסטוריונים שהשתתפו בו עסקו גם בדמותם של מנהיגים קודמים כמו דוד בן-גוריון, משה שרת ומנחם בגין. זמן מה לאחר מכן התקיים באוניברסיטת חיפה רב-שיח שהוקדש למורשתו של מנהיג ישראלי נוסף, משה דיין. בשני הכנסים האלה לא היה כל אזכור, שלא לדבר על התייחסות רצינית, לאדם שהשפיע עמוקות על עיצובה של ישראל המודרנית, מנהיג שעמד בראש המדינה בעת שצלחה משבר מסוכן ונחלה את ניצחונה הצבאי הגדול ביותר: ראש הממשלה השלישי, לוי אשכול.¹ ההתעלמות הזאת לא הייתה חריגה. יותר משלושים שנה חלפו מאז מותו של אשכול, ועד היום לא נכתבה עליו ביוגרפיה רצינית ומקיפה ולא נעשה כל ניסיון ראוי לשמו לנתח את מדיניותו, את מנהיגותו ואת השפעתו על אופייה של המדינה. הזנחה זו בטיפול האקדמי במורשתו של אשכול מתבלטת במיוחד לנוכח המחקרים הרבים המתעדים את חייהם של מנהיגים ישראלים

אחרים.² לא רק העולם האקדמי התעלם מאשכול; ספרי הלימוד של בתי הספר התיכוניים כמעט אינם מזכירים אותו. המאה העשרים: על סף המחר מאת אייל נווה, נוקב בשמו רק כשהוא מציין שדיין החליף אותו בתפקיד שר הביטחון. ספרו של אליעזר דומקה, העולם והיהודים בדורות האחרונים, מדגיש עוד פחות את הישגיו של אשכול, ומתאר אותו כפוליטיקאי שולי ש"תדמיתו ההססנית" הגבירה את שאננותם של הערבים והמריצה אותם לפתוח במלחמה.³ סקרים שביקשו לברר את מידת היכרותם של תלמידים בישראל עם דמויות היסטוריות כמו בנימין זאב הרצל, יצחק בן-צבי וחיים וייצמן, אפילו לא העלו את השאלה "מי היה לוי אשכול?"

דחיקתו של אשכול אל תהום הנשייה של ההיסטוריה נובעת בעיקר מתדמיתו כמנהיג חלש והססן, תדמית שהשתרשה בזיכרון הקולקטיבי הישראלי. הנסיבות שהולידו דימוי זה קשורות לאווירת המתיחות ששררה בישראל במאי 1967, בעת שצבאות ערב נערכו בגבולות המדינה. לפי הדעה שרווחה אז בצה"ל ובציבור הרחב, היה על ישראל להקדים ולהנחית מבעוד מועד מהלומת מנע על האויב. על רקע זה הצטייר אשכול כאיש חסר החלטיות, אכול פקפוקים ודאגות, המוטרד יתר על המידה מבעיות פוליטיות פנימיות ומתגובתן האפשרית של המעצמות. רבים בישראל סברו שדמויות חזקות יותר, כמו בן-גוריון או דיין, היו מורות על פעולה מיידית כדי להבטיח את הישרדות המדינה. כתוצאה מהלחץ הציבורי נאלץ אשכול בסופו של דבר להתפטר מתפקיד שר הביטחון ולמנות את דיין תחתיו. כשישראל אכן פעלה, בחמישה ביוני, סברו רבים שהיה זה למרות אשכול ולא הודות לו.

גם אישיותו של אשכול לא הייתה קרוצה מן החומר שמעורר בדרך כלל הערכה והערצה בציבור הישראלי. הוא לא היה אדם שופע כריזמה ולא התהדר במוניטין של לוחם דגול. היה בדמותו גוון של אפרוריות מפא"ניקית, וחזותו המקריחה והממושקפת לא הקרינה חוסן ועוצמה. בניגוד לבני הדור הצעיר, שנצרכו בכור ההיתוך של השירות הצבאי והתרבות העברית, היה אשכול תוצר מובהק של הגולה דוברת היידיש. צנעת הליכותיו ומבטאו הגלותי לא יכלו להפח בצברים את רוח ההתלהבות המתבקשת ערב מלחמה גורלית.

ואמנם, כשהסתיימה הלחימה לא דבקה באשכול הילת המנצחים: כל הצלחותיה של ישראל נזקפו לזכות יריבו הפוליטי משה דיין, שהצטרף לממשלה ימים ספורים לפני המלחמה, או לזכות אלופי צה"ל ובראשם הרמטכ"ל דאז, יצחק רבין. בסקר שביקש לגלות מי ראוי להיות "איש השנה"

לשנת 1967 בעיני הציבור הישראלי, נקבו 42 אחוזים מן הנשאלים בשמו של רבין ו-27 אחוזים נתנו את קולם לדיין. אשכול קיבל רק 10 אחוזים מקולות הנשאלים.⁴

בעיני ישראלים רבים באותו הזמן היה אפוא אשכול המנהיג הלא-נכון ברגע ההיסטורי הלא-נכון. בציבור רווחה אז הסברה שלולא היסוסיו הייתה ישראל תוקפת מוקדם יותר את צבאות ערב וסופגת פחות אבידות בלחימה, מבלי לאבד את תמיכתה של ארצות-הברית. צה"ל היה כובש ממילא את חצי האי סיני, את הגדה המערבית ואת עזה, את ירושלים ואת רמת הגולן, והיה יכול להמשיך להחזיק בהן גם לאחר המלחמה. תחת עולה של חריצת דין זו ובצלם של בני-דורו הססגוניים ממנו נדחק אשכול אל הפינות הנשכחות של הזיכרון הישראלי. בספר זיכרונותיו קונן יצחק רבין על הנזק שנגרם לשמו הטוב של אשכול, "עוול גדול שההיסטוריה אולי תתקן יום אחד".⁵

ייתכן שיום זה אכן הגיע, ואפשר כבר להשיב את אשכול למקומו הראוי בדפי ההיסטוריה. פתיחת הארכיונים בישראל, בארצות-הברית ובבריטניה מאפשרת לחוקרים גישה לאוצר בלום של תעודות מתקופת מלחמת ששת הימים, שהיו מסווגות עד כה כמסמכים סודיים. מקורות אלו, נוסף על המידע העולה מריאיונות שנערכו עם האישים המעורבים באירועים המדוברים ומן הזיכרונות שפרסמו במרוצת השנים, מאפשרים לחוקרים לבחון לעומק את ההחלטות שהתקבלו בישראל לפני פרוץ המלחמה ובמהלכה ולעמוד על התפקיד המרכזי שמילא אשכול בדרמה ההיסטורית הזו.

המידע המצוי כעת בידינו מאפשר לנו לעמוד על הפער בין דימויו הציבורי של אשכול לבין דמותו האמיתית. ההתחקות אחר תפקודו בתקופה המכרעת במאי וביוני 1967 משרטטת קווים של אישיות מורכבת למדי: אשכול היה אדם בעל עקרונות שידע להתגמש בעת הצורך, ואומץ הלב שניחן בו לא דחק הצדה את זהירותו. מעל לכל ידע אשכול מתי לגלות סבלנות ואורך רוח. הוא נמנע מלהכתיב את עמדותיו לאחרים והעדיף להקשיב קשב רב ליריבים ולבעלי ברית כאחד, תוך שהוא עמל קשות כדי לגבש הסכמה רחבה ביניהם לפני שהכריע בשאלות יסודיות.

שילוב זה של נחישות וסבלנות תרם ישירות להישגיו החשובים ביותר בחיזוק ביטחון המדינה. בשנים שקדמו ל-1967 הרחיב אשכול את שורותיו של צה"ל והפך אותו לצבא מודרני המסוגל לנצח במלחמה מרובת חזיתות מול אויבים מטילי אימה. הוא הבין היטב – יותר ממנהיגים ישראלים

אחרים – את ההכרח בחיזוק הגיבוי האמריקני לישראל לפני פרוץ המלחמה, והשכיל לעמוד בלחצים שהופעלו עליו לפתוח בפעולה צבאית בטרם הובטחה תמיכה זו. ואולם, מרגע שהחלה המלחמה דחה אשכול את התביעות הבינלאומיות לעצור את התקדמותה של ישראל לפני שהשיגה את יעדיה. מפיסות התצרף הללו מתקבלת תמונה שלמה, שסותרת כמה מוסכמות פופולריות ומציירת דיוקן מפתיע של המנהיגות שגילה אשכול. היא מציגה בפנינו אדם בעל תבונה אסטרטגית מפותחת, כושר עמידה פוליטי מרשים, ובעיקר, סגנון מנהיגות ייחודי שהלם באופן נדיר את התנאים והנסיבות של זמנו.

ב

לוי שקולניק נולד ליד קייב בשנת 1895, השני מעשרה ילדים, וגדל בחווה משפחתית משגשגת בסביבה שנמזגו בה השפעות חסידיות וציוניות. היות שנמנע מן היהודים ללמוד בבתי הספר הציבוריים המקומיים, נשלח לגימנסיה העברית בוילנה, ושם הצטרף להסתדרות 'הציוני הצעיר'. בתקופה זו הושפע מיוסף שפרינצק, מייסדה של התנועה החלוצית הסוציאליסטית 'הפועל הצעיר'. בשנת 1914 עלה לארץ והוא בן תשע-עשרה. הוא דחה את הצעת הוריו לסייע בכלכלתו משום שהאמין ש"רק אם אבוא בידיים ריקות תהיינה ידיים אלו פנויות לעבודה", ומצא עבודה כפועל מזדמן בהנחת צינורות, בנטיעת עצים ובבציר הענבים – שמאשכולותיהם נטל לו את שמו העברי.⁶ לאחר שירות קצר בצבא הבריטי בארץ ישראל בזמן מלחמת העולם הראשונה, סייע אשכול בגיוס פועלים מובטלים ליישובים שיתופיים חקלאיים חדשים, והיה ממייסדי קיבוץ דגניה ב'. הוא גילה מעורבות גוברת והולכת בענייני ציבור ונמנה עם מייסדיהן של מפא"י והסתדרות העובדים. כעבור זמן החל אשכול למלא תפקידי מפתח בתנועה הציונית: הוא עמד בראש מבצע הקרן הקיימת לישראל לרכישת אדמות ראויות לעיבוד, ובשנת 1934 נסע לגרמניה כדי לפקח על העברת הון יהודי לארץ ישראל. בשנת 1937 היה אחראי לאחד מן ההישגים הגדולים ביותר של התנועה הציונית לפני קום המדינה: הקמתה של חברת המים הלאומית, 'מקורות'. בשנות הארבעים שימש בכמה תפקידים פוליטיים בכירים, ובין השאר היה מזכיר מפא"י (1942–1945)

ויושב ראש מועצת פועלי תל אביב (1947). בשנת 1948, בזמן מלחמת העצמאות, היה אשכול המנהל הכללי הראשון של משרד הביטחון. במסגרת תפקיד זה גייס נשק, ציוד וכוח אדם להגנת היישוב וסייע בהקמתו של צה"ל. לאחר המלחמה שימש במשך כמה שנים כגזבר הסוכנות היהודית. בפרק זמן זה השכיל אשכול להתגבר על משברים תקציביים רבים ולגייס את המשאבים שנדרשו להקמתם של כארבע מאות יישובים ולקליטתם של יותר משבע מאות אלף עולים, אשר רבים מהם הגיעו ארצה בחוסר כל.

הישגיו של אשכול הביאו לבחירתו לכנסת בשנת 1951, ובשנה שלאחריה למינויו לשר האוצר, משרה שהלמה את כישוריו הפיננסיים והמנהליים. היה עליו להיאבק במחסור חמור במטבע חוץ, במיעוט מקומות עבודה ובמצוקת דיור, ואף על פי כן הצליח לייצב את התקציב הלאומי ולהקים מערכת מסים יעילה. בהנהלתו התרחבו מערכות החינוך והרווחה, הונחו רשתות חשמל ונסללו דרכים. אשכול תמך בייסודו של בנק ישראל ובהקמת משרד המסחר והתעשייה, אף שעם הקמתם הצטמצמו סמכויותיו כשֶׁר. באמצעות קידום תהליך של תיעוש מהיר וניהול מדיניות תקציבית גמישה ניצח אשכול על משק ישראלי שידע צמיחה של אחד-עשר אחוזים בשנה – שיעור נמוך רק מזה של יפן באותה התקופה.⁷

אף שדימויו הציבורי של אשכול היה של מנהלן מיומן ונטול השראה, מצאו בו מכריו אישיות חמה ורבת-פנים. יצחק רבין תיאר אותו כ"דברן ושופע פשטות והומור". עזר וייצמן זוכר "אדם חביב, נוח, פתוח, איש שיחה מאין כמוהו". אף שעמד בראש מערכת שגלגלה סכומי עתק, לא גילה כל עניין בנכסים חומריים ולא טיפח את הופעתו החיצונית. בעיני אריה אליאב, שהיה עוזרו האישי במשך שנים ארוכות, היה אשכול "איש שדות פיקח, בעל לב חם וחוש הומור".⁸

הודות למזיגה הנדירה של מיומנות וקסם אישי התקדם אשכול במעלה ההיררכיה של ההנהגה הישראלית. אולם תמיד עמד בצלו של דוד בן-גוריון, איש החזון, הנואם המלהיב והמנהיג הכריזמטי, שהיה היפוכו של אשכול כמעט מכל בחינה. אפשר שדווקא מסיבה זו בחר בו בן-גוריון ליורש, כשהתפטר מתפקידו בחודש יוני 1963 בעיצומה של המחלוקת המתמשכת בעניין מבצע המודיעין הכושל במצרים בשנת 1954, שנודע בשם "העסק הביש".⁹ בן-גוריון עזב, אבל היה משוכנע שצדקתו תצא לאור עד מהרה וכי הוא ייקרא לשוב לתפקידו – הנחה שהתברר כי בטעות יסודה. אשכול החל לרשום לזכותו הישגים של ממש בתפקידו החדש ולהוכיח עצמו ראוי לתפקיד.¹⁰

בשנים הראשונות של כהונתו היו מעייניו של אשכול נתונים בעיקר למפעל ענקים: בניית מוביל המים הארצי מן הכינרת לנגב. "שנות אשכול היו מוקדשות להשבחת האדמה והמים גם יחד", נזכר עוזרו הבכיר באותה התקופה, יוסי שריד. "הן תמיד תיזכרנה כשנות הבציר של הקציר הציוני". בד בבד הקדיש אשכול מאמצים לפיוס חברתי, שבמסגרתם ביטל את הממשל הצבאי שערביי ישראל היו כפופים לו מאז שנת 1948, ונענה לבקשה להעלות את עצמותיו של זאב ז'בוטינסקי מארצות-הברית ולקברן מחדש בהר הרצל. אשכול אף הקפיד להיפגש בקביעות עם מנהיגי האופוזיציה, מהלך שסימן את קץ בידודה הפוליטי של תנועת החירות בראשות מנחם בגין.¹¹

אשכול צבר נקודות זכות לא מעטות גם בתחום מדיניות החוץ, שבו היה לו עד אז רק ניסיון מועט. הוא חיזק את קשריה של ישראל עם מדינות אפריקה, כונן יחסים דיפלומטיים עם גרמניה המערבית ופעל להפחתת המתח בין ישראל לברית-המועצות. לעולם הערבי הציע אשכול הסכם שלום כולל המבוסס על משא ומתן ישיר, מימון יישוב מחדש של הפליטים ו"כיבוד מלא של עצמאותן, של ריבונותן ושל שלמותן הטריטוריאלית של כל מדינות האזור".¹²

אולם פסגת הישגיו הדיפלומטיים של אשכול הייתה הידוק היחסים בין ישראל לארצות-הברית. בעת שביקר בבית הלבן בחודש יוני 1964 – הביקור הראשון של ראש ממשלה ישראלי במקום – נוצרה כימיה מיידית בינו ובין הנשיא האמריקני, לינדון ביינס ג'ונסון, שהיה בעצמו חוואי לשעבר. ג'ונסון הצהיר באוזני אשכול על תמיכתה הבלתי מסויגת של ארצו במדינה היהודית. "ארצות-הברית עומדת מאחורי ישראל ללא פשרות, בכל העניינים המשפיעים... על האינטרסים הביטחוניים החיוניים שלהן", אמר הנשיא. "ראש הממשלה יכול לשוב ארצה בידיעה שארצות-הברית תסייע לישראל בעתיד הן בתמיכה פומבית הן בתמיכה כספית ככל שתוכל". אשכול, מצדו, סירב להתפתות לשאגנות לנוכח הביטויים המעודדים שהשמיע עמיתו האמריקני. בשאלה שהפנה לנשיא בשיחותיו עימו כמו צפה את העומד להתרחש:

נאמר לנו שישנה מחויבות אמריקנית כלפי ישראל. אך מה יקרה אם יום אחד יתקוף נאצר את ישראל, האם תהיה ישראל חזקה דייה להגן על עצמה? איש איננו יכול לנבא אילו בעיות אחרות יהיו לארצות-הברית באותו זמן.¹³

הצלחתו של אשכול כראש ממשלה אכן הייתה מרשימה; אולם לא פחות מוצלח היה תפקודו כשר ביטחון – התיק השני שהוריש לו בן-גוריון. אף שמעולם לא פיקד על אנשי צבא, הייתה לו תפישה ברורה של האיומים שלפניהם ניצבה ישראל ושל מה שהיה דרוש כדי להתגבר עליהם. בהתאם לכך החל בתכנית מודרניזציה מואצת, שהפכה את חילות האוויר והשריון לכוחות רבי-עוצמה. מאחר שחשש כי צרפת תשנה את מדיניותה בנוגע למזרח התיכון, הפחית אשכול את תלותה של ישראל בנשק הצרפתי והחל לרכוש טנקי פטון ומטוסי קרב מסוג סקייהוק מתוצרת אמריקנית.¹⁴ הוא הגדיל את יכולת איסוף המודיעין של ישראל ושיפר את מבנהו הפיקודי של הצבא. תחת חסותו טופחו וקודמו כמה מן המוכשרים שבאלופי צה"ל, ובהם יצחק רבין, שאשכול מינה אותו לרמטכ"ל בינואר 1964 לתקופה של שלוש שנים, שהוארכה בשלהי 1966 בשנה נוספת.

התחזקותו של צה"ל לא הפיגה את חששותיו של אשכול מן הסכנה הגוברת לביטחון המדינה. הוא עקב מקרוב אחרי הרכש הערבי – נשק כימי, מפציצים כבדים וטילים ארוכי טווח – והיה מודע לחורבן שיוכל להמיט על ערי ישראל. הוא הגדיר את ישראל כ"שמשון דער נעבעכדיקער" ("שמשון החלשלוש") – בלתי מנוצח ופגיע להחריד בעת ובעונה אחת. "בסדר, בסדר", הגיב כשהבטיחו לו אנשי מודיעין בשנת 1966 שהעולם הערבי מפולג מבפנים ולא יהיה מסוגל ליזום מלחמה כוללת לפני שנת 1970, "ומה אם המודיעין טועה?" כשנודע לו שעתודות התחמושת של חיל השריון יספיקו רק לשלושה ימי לחימה, דאג אשכול להכפילן. בניגוד לשאננות שהפגינו רבים בהנהגה הפוליטית והצבאית של ישראל באמצע שנות השישים, הדגיש אשכול שוב ושוב את הצורך להתכונן למתקפה משולבת מצד כמה מדינות ערביות.¹⁵

כשהוא נחוש בדעתו לשמר את כוח ההרתעה של ישראל מבלי להיגרר לעימות אזורי רחב ממדים, קיים אשכול מדיניות של גמול מבוקר על תוקפנות ערבית. פעולות עונשין אלו נעשו הכרחיות בשנת 1964, כשהסורים ניסו להכשיל את מפעל מוביל המים הארצי באמצעות הטיית מקורות הירדן בתוך שטח ארצם, והחלו לירות על החקלאים הישראלים שניסו לעבד את הקרקעות בשטחים המפורזים שלאורך הגבול הצפוני. משנת 1965 תמכה דמשק גם בפעולות הטרור של ארגון הפתח. "הפנקס פתוח והיד רושמת", הכריז אשכול לאחר גל הפיגועים שפקד את ישראל, ורמז שהתגובה תבוא במהרה. ואכן התגמול היה נועז: בפעם הראשונה בתולדות הסכסוך אישר אשכול שימוש

במטוסי קרב נגד עמדות סוריות ברמת הגולן, וגם הנחה את צה"ל להשיב בפעולת תגמול נגד מעוזי הפתח בגדה המערבית. יחד עם זאת, נמנע מלהורות על מתקפה רחבת היקף נגד סוריה. מהלך כזה, חשש, עלול להצית מלחמה כוללת במזרח התיכון ולהביא להתערבות צבאית ישירה של ברית-המועצות, מבלי שארצות-הברית, השקועה במלחמה בווייטנם, תוכל לבוא להגנתה של ישראל. הוא זכר בבהירות רבה את המהלכים המדיניים בזירה הבינלאומית לאחר מבצע קדש בשנת 1956, כאשר האמריקנים, שהתערמו על כך שישראל תקפה את המצרים בתמיכתם של הצרפתים והבריטים, הצטרפו לסובייטים ואילצו את צה"ל לסגת מעזה ומסיני.¹⁶

כל אותה העת לא היססו מבקריו של אשכול לתקוף את דרך התמודדותו עם הסכנות הגוברות. ראש וראשון למבקרים היה בן-גוריון. לאחר שנואש מחזרה מהירה לשלטון הקים מפלגה משלו, רפ"י (רשימת פועלי ישראל), עם בני-חסותו הצעירים שמעון פרס ומשה דיין. טרוניותיו של בן-גוריון על אשכול הלכו והחריפו: הוא הוכיח את יורשו על כך שהזניח, לכאורה, את הברית הישראלית-צרפתית בתקופה של חיכוך הולך וגובר בגבול ושהסתמך באופן בלעדי על תמיכתה של ארצות-הברית. גינויים אלו מצד האדם שלו רחש תמיד כבוד והערכה פגעו עמוקות באשכול ("כמו האב הגדול שגירש אותו מגן עדן", זוכרת מרים רעייתו), אך הוא החליט להשיב מלחמה שערה. הוא איחד את מפא"י ואת אחדות העבודה, שהייתה מפלגת שמאל "ביטחוניסטית", ובבחירות שנערכו באוקטובר 1965 היכה את רפ"י, בראשות בן-גוריון, שוק על ירך. אולם הבעיות שאשכול נאלץ להתמודד עימן רק הלכו והתגברו: כלכלת ישראל נקלעה למיתון שלא היה כמוהו, האבטלה גאתה והגיעה במחצית הראשונה של שנת 1967 ל-12.4 אחוזים, והצמיחה עמדה על אחוז אחד בלבד. מגזרים שונים באוכלוסייה החלו לפקפק ביכולתו של אשכול להנהיג את ישראל בעת משבר ולחלץ אותה מן המיתון.¹⁷

קשיים אלו לא הסיחו את דעתו של אשכול מן האיום הביטחוני ולא מנעו ממנו להגיב בעוצמה על תוקפנות ערבית. ב-7 באפריל 1967, לאחר שתותחים סוריים פתחו באש על היישובים לאורך הגבול, הורה אשכול לחיל האוויר לפעול נגד האיום מצפון. במהלך הפעולה, הופלו שישה מטוסים סוריים. דמשק גמלה בעוד גל של התקפות טרור. "אין לנו ברירה", אמר אשכול באסיפה של מפא"י ב-11 במאי, "נוכח 14 התקריות בחודש האחרון בלבד ייתכן שנצטרך לנקוט צעדים לא פחות דרסטיים מאלה של 7 באפריל".¹⁸

העימות המתרגש עם סוריה השפיע גם על החלטתו של אשכול בנוגע למצעד יום העצמאות, שהיה אמור להיערך בירושלים. בממשל האמריקני ראו בקיומו של מצעד צבאי הפרה של הסכם שביתת הנשק הישראלי-ירדני. אשכול נקט אפוא עמדת ביניים: המצעד ייערך ללא השתתפות טנקים וארטילריה. בן-גוריון מיהר לגנות את ההחלטה: "אין לסלוח על כניעה זו", הצהיר. אולם אשכול סירב להתגרות באמריקנים בעת שישראל עלולה להזדקק להם יותר מתמיד. "אנחנו מוקפים בטבעת רצינית של איבה, ומה שלא מצליח עכשיו יכול להצליח מחר או מחרתיים", אמר למנהיגי מפא"י. "אנחנו יודעים שכרגע הם מחולקים... אבל הדברים משתנים".¹⁹

והמצב אכן השתנה במהירות. בתוך יום אחד עתיד היה אשכול לעמוד בפני מבחן המנהיגות הקשה ביותר שעיימו התמודד ראש ממשלה ישראלי מאז מלחמת העצמאות, משבר שהעמיד בסכנה מוחשית את עצם קיומה של המדינה היהודית.

ג

ביום 14 במאי, בזמן שצפה במופע יום העצמאות באצטדיון האוניברסיטה העברית, קיבל אשכול ידיעה על גייסות מצריים בהיקף עצום הצועדים אל תוך חצי האי סיני. התירוץ לתזוזת הכוחות היה דיווח סובייטי על פריסה רחבה של כוחות צבא ישראליים בגבול הצפון, כהכנה לפלישה לסוריה. אף שידע היטב שאלו הם דיווחי כזב, הצהיר נשיא מצרים גמאל עבד אל-נאצר על כוונתו להיחלץ להגנתה של סוריה. רבין המליץ מיד על גיוס מילואים כולל, אך אשכול העדיף להגיב בזהירות ולהכניס לכוונות רק את הצבא הסדיר. בינתיים הבהיר אשכול לנאצר בצינורות דיפלומטיים כי לישראל אין כל כוונה עוינת כלפי סוריה או כלפי מדינה ערבית אחרת, וכי אין לה כל עניין במלחמה.²⁰

למחרת זרמו לירושלים ידיעות על ההתעצמות המצרית. אמ"ן העריך שהמהלך של נאצר משרת תכלית פוליטית ואין לראות בו הקדמה למתקפה צבאית, אך בלבו של אשכול החלו לנקר ספקות. גם בלי להביא לפריצת עימות כולל, עלולה הייתה הפעולה המצרית לכבול את ידיה של ישראל במלחמתה

בטרור הפלסטיני. אשכול חשש גם מפני האפשרות שנאצר יסלק את כוחות השלום של האו"ם, שהוצבו בסיני מאז סיומו של מבצע קדש, ואולי אף יחסום את מצרי טיראן ובכך ינתק את משלוחי הנפט לאילת, החיוניים כל כך לישראל. כששאלה אותו רעייתו מרים מדוע הוא נראה כה מוטרד, הסגיר אשכול את אי-האמון שלו בהערכות המודיעין: "את לא מבינה שהולכת להיות מלחמה?"²¹

תחושה פסימית זו הלכה והתפשטה בצמרת הביטחונית ככל שהתרבו הסימנים שמצרים אכן מעוניינת במלחמה. בעוד נאצר נושא נאומים חוצבי להבות על "הקרב הסופי בפלסטין", חשו ארבע אוגדות מצריות לסיני. קומץ קטן של חיילים ישראלים ניצב עתה מול 80,000 חיילים, 550 טנקים ואלף תותחים. גם הצבא הסורי החל לנוע, ורדיו דמשק הכריז: "מלחמת השחרור לא תסתיים ללא החרבתה של ישראל". עד ל-16 במאי שינה צה"ל את הערכתו הראשונה וכעת הזהיר מפני מתקפה ערבית משולבת. עקב התפתחויות אלו הסכים אשכול לגיוס מוגבל של 18,000 חיילי מילואים. "היה ברור לכולנו שזוהי נקודה שאין חזרה ממנה", כתב אלוף משנה ישראל ליאור, מזכירו הצבאי של אשכול. "הפור נפל".²²

החששות הישראליים נתאשרו בליל 16 במאי, כשמצרים גירשה את כוחות שמירת השלום של האו"ם מסיני, ובערב שלאחריו, כאשר מטוסי קרב מצריים חדרו אל המרחב האווירי של ישראל וחלפו מעל לכור הגרעיני בדימונה, האתר הרגיש ביותר במדינה. כך החלה "תקופת ההמתנה" מורטת העצבים, שבמהלכה כבר לא פקפק איש בכך שמלחמה עומדת לפרוץ. השאלה הייתה רק מי ינחית את המהלומה הראשונה.²³

בעקבות התגרויותיו של נאצר הכפיל אשכול את מספר חיילי המילואים שגויסו וביקש שצה"ל יתגבר את כוחות השריון שלו בדרום.²⁴ על פי הוראותיו הוכנו תכניות להשמדת שדות התעופה המצריים כתגמול על התקפה כלשהי על דימונה ולפתיחת מצרי טיראן בכוח אם ייסגרו. ועדיין, תוך שהוא מנצח על ההכנות לעימות צבאי, המשיך אשכול לחפש מוצא דיפלומטי מן המשבר. הוא הודיע לנאצר שהכוחות הישראליים גויסו אך ורק למטרות הגנה, ושכל עוד תימנע מצרים מהתערבות במצרים, לא תנקוט ישראל פעולה התקפית נגדה.²⁵

בו בזמן ביקש אשכול לגייס את תמיכתן של בעלות בריתה המערביות של ישראל, ובייחוד ארצות-הברית. ב-18 במאי כתב לנשיא ג'ונסון: "לנוכח

ההתעצמות המסיבית בגבולנו הדרומי, יחד עם המערכה הטרוריסטית בצפון והתמיכה הסובייטית בממשלות האחראיות למתיחות, אין ספק שישנו צורך דחוף לאשר מחדש את המחויבות האמריקנית לביטחונה של ישראל". במכתב זה התייחס אשכול להבטחה משנת 1957, שבה הכירה ושינגטון בזכותה של ישראל להתנגד לכל ניסיון לחסום בפניה את המעבר דרך מצרי טיראן.²⁶ אשכול שלח מברקים דומים לנשיא צרפת שרל דה-גול ולראש ממשלת בריטניה הרולד וילסון, והדגיש כי "ביטוי גלוי של תמיכה בביטחונה ובשלמותה של ישראל... יהיה נכס דיפלומטי ופסיכולוגי חשוב ביותר במצב העדין שבו אנו מוצאים את עצמנו עתה". לבסוף הזמין את השגריר הסובייטי בישראל דימיטרי צ'ובאחין לסייר בגבול הצפוני ולראות במו עיניו שאין ריכוז של כוחות צה"ל באזור.

אולם הצעדים הללו לא מנעו את הסלמת המשבר. הנשיא ג'ונסון, שהיה שקוע עד צוואר בבוב הווייטנמי, יעץ לישראל "להימנע מכל צעד שיכול להגביר את המתח והאלימות באזור". הבריטים והצרפתים, מצדם, בחרו לא להגיב כלל. צ'ובאחין דחה את הזמנתו של אשכול והאשים את ישראל שהיא זוממת התקפה על בעלות בריתה של ברית-המועצות בשליחות הסי-איי-אי האמריקני. תגובות אלו לא ריפו את ידיו של אשכול. למרות רצונו העז להימנע מעימות כולל, היה מחויב להניח תשתית שתביא לתוצאה מוצלחת אם תפרוץ מלחמה.²⁷

בינתיים הואצה ההתעצמות המצרית: עוד שתי אוגדות נכנסו לסיני, ועימן מפציצים שהיה ביכולתם לזרוע הרס וחורבן בערי ישראל. רדיו קהיר איים: "אנו מכינים את בית הקברות לישראל במפרץ עקבה", ועמיתו בדמשק הכריז: "נסיגתם של כוחות האו"ם... משמעה: 'פנו דרך, כוחותינו בדרכם אל הקרב'".²⁸ לאשכול לא היו אשליות באשר לטיבו של האיום. "לדעתי ירצו המצרים להפסיק את השיט הישראלי במצרי טיראן ולהפציץ את הכור האטומי בדימונה. אחר כך עלולה לבוא מתקפה כוללת", אמר לממשלה ב-21 במאי. "חמש הדקות הראשונות תהיינה מכריעות והשאלה היא מי יפגע ראשון בשדות התעופה של השני". אשכול היה ער להשלכות החמורות של המשך החזקת המדינה במצב של גיוס. גם הקריאות ההולכות ורבות להתפטרותו מתפקיד שר הביטחון ולהחלפתו בבן-גוריון או בדיין לא נעלמו ממנו. ברם, למרות הלחצים, סירב לאשר הנחתת מכה מקדימה על צבאות ערב כל עוד לא עלה בידו לשכנע את העולם – ובייחוד את ארצות-הברית – שלישאל

לא הייתה כל ברירה אחרת. בנאום שנשא בכנסת השמיע מסרים מתונים: "גרסנו שמצווים אנו לנקוט כל הצעדים הדרושים לקראת כל התפתחות אפשרית", אמר, אך חזר והציע מוצא אחר: "אני קורא לעמי האזור לכיבוד הדדי של הריבונות, השלמות והזכויות הבינלאומיות של כל אחת ממדינותיו".²⁹ תגובתו של נאצר הגיעה ב־23 במאי עם שחר. אלוף משנה ליאור העיר את אשכול ובישר לו שהמצרים סגרו את מצרי טיראן. צעד זה היה קָזֶס בְּלִי בעיני ישראל. אלופי צה"ל המליצו פה אחד על תגובה צבאית מיידית. "אם ישראל לא תגיב על סגירת המצָרִים – לא יהיה עוד כל ערך לאמינותה ולכושר ההרתעה של צה"ל", טען בתוקף ראש אמ"ן אהרן יריב. "מדינות ערב יפרשו את חולשתה של ישראל כהזדמנות מצוינת להתנכל לביטחונה ולעצם קיומה". עזר וייצמן, שהיה אז ראש אג"ם, הסכים: "צריך להנחית על צבאות האויב מכה רצינית, אחרת יינתן חופש פעולה לכוחות אחרים".³⁰

אולם לנגד עיניו של אשכול עמדו שיקולים נוספים. הוא התעקש על הצורך להבטיח גיבוי אמריקני לעמדתה של ישראל ולהשיג בממשלתו תמיכה רחבה בפעולה צבאית. שלא כמו במטכ"ל, בממשלה שררה מחלוקת קשה. השרים יגאל אלון וישראל גלילי מאחדות העבודה תמכו בעמדת צה"ל, ואילו שר החינוך זלמן ארן (מפא"י) ושר הפנים חיים משה שפירא (מפד"ל) התנגדו לכל שימוש בכוח. אשכול הקשיב בתשומת לב לשני הצדדים בוויכוח וסיכם כי איננו מוכן לנקוט פעולה צבאית מקדימה כל עוד אין בממשלה תמימות דעים ביחס אליה ובטרם מוצו כל האפשרויות הדיפלומטיות. עם זאת, אין משמעות הדבר שישראל תשב בחיבוק ידיים. "יש להראות לערבים שהיהודים לא רק עומדים פה ופועים", אמר לממשלה. "אם יפציצו אותנו, ולא משנה מה יפציצו, אנו חייבים להגיב במהירות ובעוצמה". אשכול החליט להמשיך בגיוס מילואים ובה בעת לפעול בערוצים המדיניים. אחת האפשרויות שבדק הייתה הצעה אמריקנית לארגן שיירה ימית בינלאומית, שתקרא תיגר על ההסגר המצרי. אשכול תמך ברעיון והטיל על שר החוץ אבא אבן לבחון אותו. משאר השרים ביקש לאמץ בינתיים גישה של "עסקים כרגיל".³¹

בעמידתו בלחצים שהפעילו עליו כל אלופי המטכ"ל ורבים משריו הפגין אשכול נחישות ראויה לציון. ואולם, האיום על שלומה של המדינה הלך והחריף, ומצבה נראה בכי רע. בידי המודיעין הצטבר מידע על תכניות מצריות ממשיות להפציץ מתקנים ישראלים חיוניים ולכבוש את הנגב בסביבות 27 במאי. לא פחות מדאיגים היו הדו"חות הראשונים על שיחותיו של אבן בבירות

המערב. בצרפת נסוג דה-גול מתמיכת ממשלתו בזכויותיה של ישראל במצרי טיראן ואיים לנתק את האספקה הצבאית לישראל אם צה"ל יפתח בפעולות איבה. וילסון, ראש ממשלת בריטניה, היה אמנם אוהד יותר, אך לא הסכים לסייע לישראל ללא גיבוי אמריקני מפורש. "המתיחות גברה, גברה, גברה", תיאר ליאור את אירועי 23 במאי, "שדרים הגיעו מרחבי עולם. טלפונים צלצלו בלי הרף... היה נדמה שהזמן דוחק מאוד".³²

אשכול הוסיף לדבוק בעמדתו גם למחרת, ב-24 במאי, אף שאווירת המתיחות נעשתה קשה מנשוא. המטה הכללי הזהיר כי "כל דחייה היא משחק בקיום ישראל", וצפה שבסכסוך הקרב ובא ייהרגו כעשרת אלפים חיילים ישראלים. יצחק רבין פינה את מקומו למשך יום אחד משום שהמתח הפיזי והנפשי גבר עליו. עזר וייצמן שהחליף אותו ניסה לשכנע את אשכול לאשר מכה מקדימה. בה בעת נמשכו המחלוקות בתוך הממשלה. זלמן ארן דיבר על "הכוח הקוסמי" של הסובייטים, על "חומה של פלדה ואש", שתחריב את תל אביב אם ישראל תירה את הירייה הראשונה. חיים משה שפירא עמד על כך שיש להחזיר את בן-גוריון לשלטון.³³

נחישותו של אשכול להמשיך בחיפוש אחר פתרון מדיני הועמדה שוב במבחן בהמשך אותו היום, כשהגיעה ידיעה על חדירה נוספת של מטוסי מיג מצריים לשמי ישראל, מעל לכור הגרעיני. בכעסו נזף אשכול בשפירא: "מטוסי קרב מצריים טסים מעל דימונה וכאן אנחנו מתווכחים על בן-גוריון!" אשכול החל לפקפק בסיכוייה של תכנית השיירה הימית, ובמקומה העלה את הרעיון לשבור את ההסגר הימי המצרי באמצעות ספינה ישראלית. אם המצרים יירו על כלי השיט, הציע, יגיב צה"ל בהתקפה כוללת נגד הצבא המצרי. ובכל זאת סבר שמוטב להימנע בינתיים מלקדם את התכנית עד שישלים אבן את שיחותיו בווינגטון. עמדתו אכזבה את השרים שתמכו בהתקפה, אך זכתה בתמיכתו של יצחק רבין, שהחלים מן החולשה שפקדה אותו. "אני רוצה שיירשם למען ההיסטוריה כי לפני שפעלנו, עשינו כל מה שאפשר במיצוי הפעילות המדינית", אמר הרמטכ"ל.³⁴

רבין הציע שהממשלה תעביר לאמריקנים את המידע על ההתקפה המצרית הצפויה ותדרוש שיצאו בתמיכה גלויה בישראל. על פי הצעתו, יש לתבוע מן האמריקנים להתחייב על כך שכל התקפה על ישראל תיחשב כהתקפה על ארצות-הברית, לא פחות ולא יותר. אם הנשיא לא ייעתר לבקשה הישראלית, אמר רבין, "אין ברירה אלא לפעול". גם אם תתנגד ארצות-הברית

לרעיון, יהיה בכוחה של דרישה כזאת לפקוח את עיניהם של האמריקנים: כשייווכחו לדעת עד כמה נואש מצבה של ישראל, אולי יציעו לה סיוע מוחשי יותר. אשכול הסכים והנחה את אבן לבקש הצהרה כזאת ברגע שיגיע לבית הלבן.³⁵

הנשיא האמריקני דחה, כצפוי, את הבקשה הישראלית, בטענה שארצות-הברית אינה יכולה לבוא להגנתה של ישראל ללא אישור הקונגרס. ואולם, הקו החדש של אשכול השיג לפחות שתי תוצאות: ג'ונסון מיהר להודיע למוסקבה ולקהיר על טענותיה של ישראל והזהיר אותן בחומרה מפני פתיחה בפעולות איבה. בעקבות האזהרות האלה הפסיקה מצרים לחלוטין את הכנותיה לפלישה לנגב. ג'ונסון גם הציע להחיש את ארגון השיירה הימית הבינלאומית ולנקוט "בכל האמצעים שבכוחי" כדי לפתוח מחדש את המצרים.³⁶ התפתחויות אלו הכשירו את הקרקע לדיון שהתקיים בישיבה הבאה של ממשלת ישראל, הישיבה הגורלית של מוצאי שבת, 27 במאי.

ד

האוירה מסביב לשולחן הדיונים הייתה עגומה. מחוץ למשרד ראש הממשלה תבעו אמהותיהם ונשותיהם של חיילים מגויסים את מינויו של משה דיין לשר הביטחון, ואילו בפנים איים חיים משה שפירא להתפטר אם לא תוקם לאלתר ממשלת אחדות לאומית שתכלול הן את רפ"י והן את גח"ל, הגוש הימני בהנהגתו של מנחם בגין. רבין פתח את הדיון והכריז כי "עלינו לרסק את עניבת החנק, הנכרכת סביב צווארנו". לפני שהספיק לסיים את דבריו הגיע אבא אבן, בבגדים קמוטים מן הטיסה, היישר משדה התעופה. הוא דיווח שג'ונסון היה "איתן כסלע" בדבר זכותה של ישראל למעבר חופשי במצרי טיראן, אבל נחרץ באותה מידה בהתנגדותו למכה מקדימה ישראלית. אבן ציטט את אזהרתו של הנשיא: "ישראל לא תישאר לבד אלא אם תחליט לפעול לבד". אשכול נראה כמי שמותקף מכל הכיוונים.

הנצים בממשלה תבעו פעולה צבאית מיידיה. "האם מישהו סביב שולחן זה באמת חושב שאנחנו צריכים לתת לאויב להכות ראשון רק כדי להוכיח לעולם שהם התחילו?" שאל יגאל אלון. לדעתו הצטרפו שר החקלאות חיים

גבתי, שחשש כי ישראל תהפוך למדינת-חסות של ארצות-הברית, והשר בלי תיק ישראל גלילי, שהזהיר כי עלול להיווצר הרושם ש"המלך עירום". לקולותיהם נוסף קולו של שר התחבורה משה כרמל, שהכריז: "הפתרון היחיד הוא שבירת עוצמתו של הצבא המצרי... כל מי שאומר שאיננו יכולים להתמודד לבד, אומר שאיננו יכולים להתקיים כאן". אולם כנגד כל שר שתמך במלחמה קם שר אחר שהתנגד לה. "יש לי יותר ביטחון בהבטחות האמריקנים מאשר ביכולתנו לשבור את הצבא המצרי", הצהיר חיים משה שפירא. זלמן ארן דיבר על התועלת שתפיק ישראל מן ההסתמכות על נשיא ארצות-הברית, ושר התיירות משה קול הזהיר מפני הסכנות הטמונות בהתנגדות לדרישותיו של ג'ונסון. "קשה להקים מדינה אך קל לאבד אותה", ציין שר האוצר פנחס ספיר, עמיתו למפלגה של אשכול, והטיל ספק ביכולתה של ישראל לסבול שיעור גבוה של אבידות כמו הערבים.

הממשלה הגיעה למבוי סתום, ואשכול היה צריך להכריע כיצד להתקדם. כמה שעות לפני כן הגיב ראש הממשלה בהתלהבות על דבריו של השגריר הסובייטי צ'ובאחין, שלפיהם אפשר עדיין לפתור את המשבר במשא ומתן. רעיון השיירה הימית של ג'ונסון הצטייר כפתרון אפשרי, אך אשכול הטיל ספק בכך שהאמריקנים יממשו אותו והתייחס בחשדנות לכל יזמה העלולה לכבול את ידיה של ישראל בטיפול בסכנות אחרות, כמו הטרור הפלסטיני. כשהעדיף את ההמתנה, היה עליו לשקול את סכנת אבדן כוח ההרתעה של ישראל לעומת התועלת המשולשת הטמונה בזמן שירוויח – האפשרות לגבש הסכמה רחבה בממשלה בשאלת התמיכה בפעולה, להראות לעולם שישראל אינה חפצה לפתוח בעימות ולהכין היטב את צה"ל למלחמה אפשרית. אשכול נדרש גם להביא בחשבון את הסיכון שבקריאת תיגר על המעצמה האוהדת היחידה בעולם ואת מה שכינה "הצורך להראות לג'ונסון שאנחנו הטובים". לאחר ששקל את הדברים רמז אשכול שעמדתו שלו היא שישראל צריכה להנחית על הערבים מכה מקדימה; ואף על פי כן סבר שהחלטה מכרעת כל כך צריכה להתקבל רק בראש צלול, ובשעה ארבע לפנות בוקר הודיע על הפסקה בישיבה. "עלינו להחליט בידי מי נפקיד את הדור הזה", אמר לשריו, "בידי הגורל, בידי אמריקה או בידי של צ'ובאחין".³⁷

השרים אך התפזרו ושני מברקים סודיים הגיעו מווינגטון, ובשניהם דרישה כי ישראל תיתן הזדמנות נוספת למאמצים הדיפלומטיים. המברק הראשון אישר מחדש את מחויבותו של ג'ונסון לתכנית השיירה הימית

ולהחזרת המעבר החופשי במצרי טיראן. השני הכיל אזהרה: "חיוני שישראל לא תנקוט כל פעולה צבאית מקדימה ובכך תהפוך עצמה אחראית לפתיחה בפעולות איבה". ג'ונסון הזהיר גם מפני האפשרות של התערבות סובייטית ישירה במזרח התיכון. "פעולה מקדימה מצד ישראל תהפוך לבלתי אפשרית את עמידתם של ידידיה לצדה".³⁸

מסרים אלו היטו את כפות המאזניים בקרב חברי הממשלה, שהתכנסה מחדש ביום ראשון אחר הצהריים. במקום הרוב הצפוי לטובת מכה מקדימה, היו עכשיו השרים חלוקים שווה בשווה, תשעה כנגד תשעה. כראש הממשלה רשאי היה אשכול להשתמש בקול הנוסף שלו לשבירת השוויון, אך הוא בחר שלא לנצל זכות זו. היו לו, לאשכול, סיבות טובות להימנע מכך: הוא לא רק חשש מפני האפשרות שאבא אבן וחיים משה שפירא יממשו את איומי ההתפטרות שלהם אם הממשלה תצביע בעד מלחמה, אלא גם האמין שאין להכריע בשאלה כל כך גורלית על חודו של קול.³⁹ כשתתחיל הלחימה, חשב, תהיה האחדות חיונית להישרדותה של ישראל.

היות שתקופת ההמתנה התארכה שוב, גמר אשכול בדעתו לנסות ולזכות בתמיכה אמריקנית מלאה לעמדתה של ישראל, בכך שיעניק לג'ונסון ארכה נוספת לארגן את השיירה הבינלאומית. בינתיים תכפיל ישראל את מאמציה לגרוף אהדה בינלאומית, לגייס מימון ולרכוש נשק. עם סיום הישיבה פרסמה הממשלה הודעה תמציתית: "ממשלת ישראל מגלה את דעתה כי חסימת מצרי טיראן בפני הספנות הישראלית, כמוה כמעשה תוקפנות כלפי ישראל. אנו נתגונן בפניה בשעת הצורך בתוקף הזכות להגנה עצמית השמורה לכל מדינה".⁴⁰

השרים התפזרו, אבל "הלילה הארוך ביותר" של אשכול, בלשונו של אלוף משנה ליאור, רק התחיל. החלטת הממשלה העמידה אותו במצב קשה: היה עליו להסביר לציבור הישראלי המתוח, הלהוט להכרעה, שהממשלה החליטה לדחות את הפעולה לפי שעה ולהמשיך במאמצים הדיפלומטיים. הוא יצא ממשדר ראש הממשלה לאולפני 'קול ישראל' כדי לנאום בשידור חי. הטקסט שנמסר לידו היה מקומט ומקושקש בהערות עריכה. אשכול, שמעולם לא היה נואם מזהיר, גמגם ונטע בלב שומעיו תחושה של חוסר ביטחון. נוסף על כך, רבים הזדעזעו כשגילו שביטחונם נתון בידי מעצמה זרה. "מדהים עד כמה שעם שעבר שואה במלחמת העולם השנייה מוכן היה להאמין ולהסתכן פעם נוספת", כתב זאב שיף בעיתון הארץ. לפי כמה דיווחים, חיילים שהצטופפו סביב מקלט רדיו בנגב פרצו בבכי למשמע דברי אשכול.⁴¹

הנאום הכושל היה מרפה את ידיו של כל מנהיג, ובוודאי מנהיג הנתון ללחצים רבים כל כך. אך משימה קשה עוד יותר חיכתה לראש הממשלה במטה הכללי של צה"ל, שבו היה עליו להסביר לאלופים מדוע עדיין לא הגיע הזמן לפעולה צבאית. במשך כמעט שבועיים התכוננו חברי המטה למלחמה, והם סברו שראש הממשלה עומד לתת להם אור ירוק להנחתת מהלומה צבאית. אבל נכונה להם אכזבה. "לא מן ההיגיון הפוליטי, המדיני ואולי גם המוסרי לפתוח במלחמה", פתח אשכול ואמר. "אנחנו צריכים לפי שעה להתאפק ולשמור על הכוח לשבוע, שבועיים, שלושה ואולי בכלל". הוא התווה בפני המטכ"ל את תכנית השיירה, הדגיש את מחויבותה של ארצות-הברית לשבירת ההסגר המצרי והזהיר מפני האבידות העצומות – בחיי אדם וברכוש – שישראל צפויה לסבול במלחמה. "אני מבין מהרמטכ"ל שיכולה להיות אכזבה אצל המפקדים, אבל בגרות צבאית ומדינית חייבת להכתיב לנו את ההתנהגות כעת ולעמוד במבחן הזה", הסביר אשכול לאלופים.

לאחר שסיים אשכול את דבריו, הגיע תורם של הקצינים הזועמים להשמיע את דעתם – והם לא חסכו בביקורת. ישעיהו (שייקה) גביש, אלוף פיקוד הדרום, הזהיר את ראש הממשלה מפני ההשלכות של המשך ההמתנה. "אנו רואים את המצב בעוד שבועיים יותר חמור מאשר היום", אמר. "ומה יקרה אם המצרים בכל זאת יהיו חסומים? האם לקחתם לתשומת לב שהמצב הצבאי יחמיר ויעלה לנו הרבה קרבנות בהשוואה למצב עכשיו?" עמיתו בפיקוד המרכז, האלוף עוזי נרקיס, הסכים. "הבעיה איננה איתנו... הבעיה היא אצל הצעירים. מכאן לא יצא דבר, אבל כולם מאמינים שמחר מתחילים במלחמה. יהיה קשה להסביר [לצעירים] מה קרה". אברהם יפה, מפקד אוגדה, הצהיר בנחישות כי "הצבא קיים כדי להגן על המדינה... אנו כאנשי צבא מרגישים שלא נותנים לצבא למלא את המשימה אשר לשמה קמנו... העורף שלייד הגבול, ולא רק לידו, רוצה שצה"ל יגן על מדינת ישראל ועל כבודה". ראש אמ"ן האלוף אהרן יריב היה תקיף לא פחות: "אל לישראל לצפות שמלאכתה תיעשה בידי אחרים. רק היא מסוגלת להכות את טבעת החנק הסוגרת עליה". את הדברים הנחרצים ביותר השמיע אלוף אחר, מפקד האוגדה אריאל שרון, שהצהיר כי "העם מוכן למלחמה צודקת... העם מבין וחש שהוא צריך לשלם. צריך להילחם על דבר חיוני. הבעיה אינה המצרים, הבעיה היא קיום עם ישראל". אשכול ספג את המהלומות האלה במשך יותר משעה, אבל עמד על דעתו והגן על הקו שנקטה ממשלתו. הוא הסביר שצה"ל לא הוקם כדי לנהל מלחמות ברירה, ושעצם נוכחותו של הצבא המצרי בסיני אין בה די כדי לחייב

התקפה מקדימה. "עצם המונח כוח הרתעה אומר שצריך אורך נשימה",
התעקש.⁴²

היו היסטוריונים ישראלים שטענו בדיעבד כי האלופים יצאו ב"פוטש" נגד אשכול וחצו את הקו העדין המפריד בין סמכותו של הדרג האזרחי לזו של הדרג הצבאי.⁴³ ואולם, קשה למצוא סימוכין לטענה הזו בראיות המצויות בדינו. נהפוך הוא, הפגישה במטכ"ל רק המחישה את כוח מנהיגותו של אשכול ואת חוסנה של הדמוקרטיה הישראלית: הקצינים הרגישו חופשיים לבטא את התנגדותם למדיניות הממשלה, אך מי שעמד בראשה עמד בפרץ וביטל את דעתם מפני עמדת ההנהגה האזרחית. ועם זאת, המחיר שנאלץ לשלם תמורת עמדה זו לא היה מבוטל.

ה

"כ" ל זמן שאשכול יישאר בשלטון נתגלגל לתהום, רשם בן-גוריון ביומנו בבוקר שלמחרת. עיתון הארץ הסכים עימו, ככל הנראה: "הממשלה בהרכבה הנוכחי אינה מצליחה להנהיג את המדינה בעת סכנות". אפילו בעלי בריתו של אשכול החלו לנטוש אותו. 'אזרחים תומכי אשכול', תנועה ציבורית שקמה לקראת בחירות 1965, קראה להקמתה של ממשלת אחדות שתכלול את דיין ואת בן-גוריון. מאחורי הקלעים ניהלה מזכירת מפא"י, גולדה מאיר, משא ומתן קדחתני עם שמעון פרס מרפ"י והעלתה אפשרויות שונות, כגון מינויו של דיין לסגן ראש הממשלה או לאלוף פיקוד הדרום. מנחם בגין רצה להקים קבינט מלחמה מיוחד שבראשו יעמוד בן-גוריון ואשכול ישמש בו כסגנו. דיין דחה את הרעיונות האלה על הסף – הוא לא יסתפק בפחות ממשד הביטחון. אבל אשכול התגלה כעקשן לא פחות. "שני הסוסים האלה לא ימשכו עוד עגלה אחת", אמר בתגובה להצעה לחלוקת הכוח עם בן-גוריון. "תן לי להבין", שאל את חיים משה שפירא, "אתה רוצה את דיין אבל לא רוצה מלחמה?"⁴⁴

בעוד התסיסה הפוליטית הולכת וגוברת, החרף גם האיום על קיום המדינה. מצפון אפריקה ועד למפרץ הפרסי התחילו צבאות ערביים להתקדם לעבר החזית – כוח משולב של 900 מטוסי קרב, יותר מ-5000 טנקים, וחצי

מיליון חיילים. מפגן האחדות הערבית הגיע לשיאו בשלושים במאי, כשחוסין מלך ירדן חתם על ברית הגנה הדדית עם אויבו לשעבר נאצר והעמיד את צבאו לפיקוד מצרי. "מטרתנו ברורה – למחות את ישראל מעל פני האדמה", הכריז נשיא עיראק, עבד אל-רחמן מוחמד עארף. "אנו ניפגש, אינשאללה, בתל אביב ובחיפה".⁴⁵ הטבעת סביב ישראל הלכה והתהדקה. העם כולו התגייס למערכה, תרם דם ומילא שקי חול. במחסנים נצבר ציוד רפואי ובייחוד תרופות נגד גזים רעילים. מתנדבים יהודים מחוץ לארץ נקראו להיחלץ לעזרת המדינה הנצורה. הוכנו אפילו תכניות לפינוים של אלפי ילדים לאירופה.⁴⁶

החרדה מפני שואה שנייה העומדת להתרגש על העם היהודי הגבירה את הלחצים על אשכול לפעול במהירות ובהחלטיות. קריקטורות תיארו את נאצר כנהג טנק המוחץ את אשכול השוכב במיטתו ואת המלך חוסיין טס מעליו במטוס, בדרכו לקהיר. עזר וייצמן פרץ בסערה ללשכתו של ראש הממשלה, השליך את דרגות האלוף שלו על השולחן וצעק: "המדינה נהרסת. הכל נהרס... למה לך את משה דיין?... תן לנו פקודה לצאת למלחמה ואנחנו ננצח", ויצא בסערה כלעומת שבא.⁴⁷

אשכול, שניחן בחושים פוליטיים מחודדים, הבין שלא יוכל עוד להתמהמה וכי עליו להרחיב את הממשלה, ולו גם במחיר מסירת משרד הביטחון לידי יריבו הפוליטי משה דיין. וכך, באחד ביוני, העביר בממשלה את ההצעה שדין יתמנה לשר ביטחון בממשלת אחדות לאומית. עם עשרים ושישה המושבים של גח"ל בכנסת ועשרת המושבים של רפ"י מנתה עתה הקואליציה מאה ואחד-עשר חברי כנסת. תמורת תיק הביטחון זכתה ממשלתו של אשכול לגיבוי פוליטי חסר תקדים.

כדי להבטיח שסמכות ההחלטה בעניינים הביטחוניים המכריעים תישאר בידיו, חילץ אשכול מדיין הבטחה לא ליזום מבצעים מעבר לתכנית המלחמה הכללית שאושרה בממשלה ולא להורות על הפצצת ערים ערביות אלא אם יופצצו ערים ישראליות תחילה. כבלם נוסף לכוחו של דיין מינה אשכול את יגאל ידין, הרמטכ"ל השני של צה"ל, ליועץ ראש הממשלה לענייני ביטחון.⁴⁸ אף על פי שאשכול ויתר על מקצת השליטה בנוגע למהלכי המלחמה, לא שטט מידידו את הסמכות להכריע בשאלה החשובה ביותר – מתי היא תתחיל. דיין רצה לתקוף מיד, אך ראש הממשלה היה עדיין נחוש בדעתו למצות את כל החלופות המדיניות כדי להגביר ככל האפשר את האהדה האמריקנית לישראל. הוא כתב שוב לג'ונסון והזכיר לו את הבטחתו להשתמש "בכל

האמצעים האפשריים" כדי לפתוח את מצרי טיראן, והביא לידיעתו כי אזרחי ישראל "התקרבו לנקודה שבה לעצות בדבר איפוק לא יהיה עוד כל בסיס מוסרי או הגיוני". ארצות-הברית, קבע, אינה יכולה עוד לעכב את נקיטת האמצעים להשבתו של המצב הקודם בסיני ולסיומו של ההסגר על מצרי טיראן.⁴⁹

אולם בכתיבת מכתבים כבר לא היה די, ואשכול אישר שתי יזמות חשאיות. אפרים ("אפי") עברון, שהיה ממלא מקום השגריר בשגרירות ישראל בווינגטון, התבקש להעלות בפני הממשל האמריקני את רעיונו של אשכול לשלוח כלי שיט ישראלי למצרי טיראן. בד בבד שיגר אשכול לווינגטון את ראש המוסד מאיר עמית כדי לבחון את עמדתה של ארצות-הברית ביחס לאפשרות של מהלומת מנע ישראלית.

מכתבו של אשכול לא הביא לשינוי המיחול במדיניות האמריקנית הרשמית. תשובתו של ג'ונסון הייתה מאכזבת: לדבריו, לא הבטיח שינקוט "את כל האמצעים" כדי לפתוח מחדש את המצרים אלא רק את האמצעים שיש בידיו להפעיל במסגרת סמכויותיו החוקתיות. היזמות החשאיות, לעומת זאת, דווקא נשאו פרי. היועץ לביטחון לאומי וולטר רוסטו גילה עניין בהצעתו של עברון והסכים להעבירה לנשיא ארצות-הברית.⁵⁰ עמית התקבל בחום אצל ראש הסי-איי-י ריצ'רד הלמס ושר ההגנה רוברט מקנמרה, ושניהם הקשיבו קשב רב לדבריו כאשר הסביר מדוע על ישראל להכות ראשונה ומיד. הבכירים האמריקנים לא הביעו כל התנגדות לרעיון. "אני שומע אותך היטב וברור" אמר מקנמרה לעמית.⁵¹

התחושה שהתנגדותם של האמריקנים למכה מקדימה הולכת ונחלשת זכתה לאישור נוסף כשהשגריר האמריקני באו"ם ארתור גולדברג, ציוני מושבע ואחד מיועציו היהודים הקרובים ביותר של ג'ונסון, אותת לישראל כי הנשיא יודע שאין להם ברירה ושעליהם להגן על עצמם. את המסר הזה העביר גם ידיד יהודי אחר של ג'ונסון, שופט בית המשפט העליון אייב פורטס. "אשכול ואבן עשו שירות גדול לישראל, בכך שנתנו לארצות-הברית הזדמנות לבחון חלופות, מלבד שימוש ישראלי בכוח", אמר לעברון באחד ביוני. "אלמלא עשו כך היה קשה להבטיח שהנשיא יבין אותם".⁵²

ברם, מדיווחיו של שגריר ישראל בווינגטון, אברהם הרמן, עלה שהממשל האמריקני לא הסיר עדיין את התנגדותו לשימוש בכוח והזמין את סגן נשיא מצרים זכריה מוחי אדין לשיחות לשם פתרון המשבר. במאמץ נוסף להבין את עמדת הממשל לאשורה הורה אשכול לאמ"ן לעקוב אחר דיווחי התקשורת

האמריקנית ולחפש בהם סימנים לתמיכה במכה מקדימה. "מה עלינו לעשות כדי שהם [האמריקנים] לא יגידו 'אבל הבטחתם לחכות'?" שאל את דיין בשניים ביוני.

התשובה הגיעה עוד באותו לילה, עם שובם של הרמן ועמית לירושלים.⁵³ ליאור, שרשם את פרטי הפגישה, נזכר כי המתח היה "בלתי נסבל" כשהגיעו עמית והרמן בחצות. הם נשאו עימם מסר זהה: ארצות-הברית לא תוציא לפועל את מבצע השיירה וגם לא תפעל בשיתוף פעולה צבאי עם ישראל, אבל, הוסיף עמית, "אני מתרשם שהאמריקנים היו מברכים על פעולה במידה שנצליח לפצפץ את נאצר".⁵⁴

ובכל זאת, אשכול לא שוכנע עדיין שישראל הבטיחה לעצמה את כל היתרונות המדיניים הגלומים בהמתנה. בישיבה משותפת של שרי הממשלה ושל המטכ"ל שנערכה בבוקר שלמחרת, בשלושה ביוני, שב והמליץ על אפוק. הממשלה נותרה מפולגת, כשאלון וגלילי עומדים בראש הקבוצה התומכת בהתקפה ושפירא וארן מובילים את ההתנגדות לה. חברי המטכ"ל שנכחו בישיבה תיארו בצורה מפוכחת את תכניות הקרב שלהם ואחר כך ביקרו את אזלת ידה של הממשלה. "מחוסר היזמה שלנו הולך כוחו של נאצר ומתגבר... ואנו יושבים ומאומה איננו עושים", מחה יפה. אלוף מתי פלד החרה-החזיק אחריו וטען כי "האויב מתבצר ומתחזק והמשק נחלש והולך וכל זה למען מטרה שאיש איננו מסביר לנו אותה". על פי התמונה שמצייר ליאור, הקצינים ניהלו "מלחמת התשה" של ממש נגד הממשלה.

אבל אשכול לא התקפל. "עוד נזדקק לעזרתו ולתמיכתו של ג'ונסון", הוסיף להתעקש. "הלוואי שלא נזדקק לה באמצע המערכה. בוודאי נזדקק לה, אם נשיג ניצחון, לשמירה על פירותיו. אנו רוצים להחזיר לאוזנו של נשיא ארצות-הברית, כי לא הולכנו אותו שולל והענקנו לסיכוי המדיני, לשם מניעת המלחמה, את הזמן הדרוש. יומיים קודם או יומיים מאוחר יותר לא יחרצו את גורל המלחמה". לאחר ויכוח נוסף תמך אשכול בהצעתו של דיין לכנס את הממשלה שוב בתוך עשרים וארבע שעות כדי לקבל החלטה סופית.⁵⁵

במהלך היממה שלאחר מכן הידרדר מצבה של ישראל מדחי אל דחי, ונראה היה שהאפשרות להנחית את המהלומה הראשונה הולכת ומתרחקת. תחילה קיבל אשכול מכתב אישי מראש הממשלה הסובייטי אלכסיי קוסיגין, שהזהיר אותו כי "אם ממשלת ישראל תתעקש לקבל על עצמה את האחריות לפריצתו של עימות מזוין, היא תשלם את מלוא המחיר על פעולה כזאת". לאחר מכן הודיעה צרפת על השעיית כל משלוחי הנשק למזרח התיכון.⁵⁶

לבסוף, ממש בזמן שהתכנסה הממשלה, הגיע עוד מברק מג'ונסון. תוכנו היה שוב דר־משמע: אישור מחדש של מחויבותה של ארצות־הברית לביטחונה של ישראל, לצד חזרה על ההצהרה כי "ישראל לא תישאר לבד אלא אם תחליט לפעול לבד". הנשיא חתם בדברי אזהרה: "עלי להדגיש את ההכרח שישראל לא תהפוך עצמה אחראית לפתיחה בפעולות איבה... איננו יכולים לתאר לעצמנו שהיא תקבל החלטה כזאת".⁵⁷

ואולם, ההתרחשויות בגבולותיה של ישראל הפכו את המשך ההמתנה לבלתי אפשרי. ראש אמ"ן, אהרן יריב, דיווח לממשלה על אלפי חיילים, טנקים ומטוסים הנערכים למתקפה על ישראל. שר החוץ אבן, מראשי המתנגדים למכה מקדימה, הודה כי אין עוד תקווה לפתרון מדיני וכי פעולה צבאית היא עתה בגדר הכרח. חיים משה שפירא המשיך להעלות התנגדויות וציטט את דבריו של בן־גוריון שלפיהם ישראל לעולם לא תוכל לצאת למלחמה ללא בעלת ברית מן המעצמות הגדולות. דבריו עוררו תרעומת בין עמיתיו לשולחן הממשלה ודיין קרא בכעס: "שבן־גוריון ילך וימצא לנו בן־ברית. לא בטוח שעוד נהיה בחיים". יגאל אלון, שהתנגד אף הוא לדחיות נוספות, השמיע דברים דומים. "שיגנו אותנו ושנמשיך לחיות", אמר.

אחרון דיבר אשכול. במשך יותר משבועיים בדק כל אפשרות, עמד בלחצים אדירים וספג ביטויי בוז ולעג בלתי פוסק. עתה יכול לטעון בלב שלם שישראל בחנה את כל החלופות עד תום וכי אין לה עוד ברירה אלא לצאת למלחמה. הודות למהלכים אלו הושגה בממשלה הסכמה רחבה לגבי הפעולה. במקום לסכם את התהליך המכאיב וההכרחי שעברה ישראל בפרק הזמן הזה ולהשתבח במתינותו, העדיף אשכול לומר בפשטות: "אני סבור שהיום אנו חייבים לתת את ההוראה לצה"ל לבחור את המועד והשיטה לביצוע".⁵⁸

הדיון, שהיה אחד החשובים בהיסטוריה של מדינת ישראל, הגיע לקצו. ההצעה הוצגה – "הממשלה מחליטה לנקוט בפעולה צבאית אשר תשחרר את ישראל מן הכיתור ותמנע את ההתקפה העומדת להיערך עליה על ידי כוחות המפקדה הערבית המאוחדת" – והועלתה להצבעה. שנים־עשר שרים הצביעו בעד, ורק שניים, ממפ"ם, התנגדו. לבסוף שינו גם שני השרים האלה את עמדתם ובכך נתנו בידי אשכול את האחדות שאליה חתר, התנאי המוקדם שלו ליציאה למלחמה.⁵⁹

המלחמה פרצה בשעה שבע וחצי בבוקר ב־5 ביוני, כשמטוסי קרב ישראליים היכו את מרבית חיל האוויר המצרי על הקרקע. אחר כך פרצו גם הטנקים וחיל הרגלים של צה"ל את קווי ההגנה המצריים בסיני וזרעו בהלה בשורות הצבא המצרי. מאמציו של אשכול להפוך את צה"ל לצבא מודרני, לקדם את מפקדיו המוכשרים ולהרחיב את תשתית המודיעין הישראלי, הוכיחו את עצמם כבעלי ערך מכריע. נוסף על כך, תקופת ההמתנה הארוכה הורידה את רמת הערנות של מפקדי צבאות ערב והביאה אותם לידי שאננות. צה"ל, לעומת זאת, הגיע למצב של מוכנות מרבית. "הצבא היה מוכן ודרוך והאווירה הייתה כמו של קפיץ, שמותחים אותו ויודעים שלא יהיה מנוס..."⁶⁰, נזכר שלמה מרום, קצין מודיעין בכיר. אף שלפני צה"ל עמדו עדיין קרבות קשים, נקבעה תוצאת המלחמה במידה רבה בשעותיה הראשונות.

בפרק זמן מכריע זה עסק אשכול בכתיבת מכתבים למנהיגי המערב, וביקש את תמיכתם בישראל ואת עזרתם בניהול המאמץ הדיפלומטי לדחיית ניסיונותיו של האו"ם לעצור את ההתקדמות הישראלית.⁶¹ אשכול הקדיש את כל זמנו לחזית המדינית והניח את ניהולה הטקטי של המלחמה במידה רבה בידיהם של רבין ודיין. אולם למדיניות זו היו שני יוצאים מן הכלל, שבהם הפגין אשכול את סגנון המנהיגות הייחודי שלו וקיבל החלטות שהיו להן השלכות מרחיקות לכת על עתידה של ישראל.

הראשון נגע לגורלה של המערכה על ירושלים. עם פרוץ המלחמה הזהיר אשכול בחשאי את חוסיין שלא יצטרף אליה. היות שישראל רצתה בכל מאודה להימנע מפתיחת חזית שנייה, היא נמנעה מתגובה כשתותחיה של ירדן החלו להפגז את ירושלים המערבית ומטוסי קרב ירדניים ירו על נתניה ועל יישובים בדרום הגליל. אבל הירדנים הגדישו את הסאה כשהתחילו להפגז שדות תעופה ולהתקדם על הקרקע בירושלים. אשכול תמך בהחלטה לשלוח כוחות לתוך הגדה המערבית כדי לשתק את הארטילריה הירדנית, אך כשבגין ואלון הציעו שצה"ל יכבוש את ירושלים המזרחית סירב לשמוע על כך. "סיז

אגעדענק", השיב אשכול תשובה סרקסטית בידיש כשהוא חובט בידו על מצחו – "זה רעיון".

אשכול, שזכה בילדותו לחינוך דתי וזכר את המאמצים הכושלים לכבוש את העיר העתיקה בשנת 1948, רצה באיחודה של ירושלים לא פחות מאחרים; אולם כמדינאי שקול וזהיר חשש שארצות המערב יגנו את ישראל אם תתפוס את המקומות הקדושים לנצרות. "צריך לשקול את התוצאות המדיניות העלולות להיות מכיבוש העיר העתיקה", אמר לקבוצת שרים שנפגשה בלילה הראשון למלחמה. "גם אם נכבוש את העיר העתיקה והגדה המערבית, בסופו של דבר – ניאליץ לעזוב אותם". שוב נחלקה הממשלה בין אלה מחבריה שלחצו לפעול פעולה מיידית לאלה שהתנגדו לכך, ובהם משה דיין, שהזהיר מפני פגיעה ביחסיה של ישראל עם המדינות הנוצריות והוותיקן. גם הפעם הציע אשכול להתאזר בסבלנות. הוא הכין נוסחת פשרה שהתקבלה בממשלה בהסכמה מלאה: "לאור המצב שנוצר בירושלים עקב הפגזות ירדן ולאחר האזהרות שנשלחו אליה, זו אולי ההזדמנות לכבוש את העיר העתיקה".⁶²

אלא שבמהלך יום המחרת השתנה המצב בירושלים באופן קיצוני: כוחותיה של ישראל הצליחו להביס את הירדנים ולכתר את העיר העתיקה. עתה, כשצה"ל כבר נמצא כמטחוי קשת מהר הבית, לא סבר עוד אשכול שהממשלה צריכה להורות על עצירת התקדמות הצבא. הוא גם התאכזב מאוד מהתנהלותו של חוסיין, שבתחילה קרא לכוחותיו להפסיק את האש, ואילו עתה המריץ אותם להילחם שוב. כעת הציע אשכול שישראל תכבוש את העיר העתיקה ותכריז כי היא מכבדת את כל האתרים הדתיים המקודשים. דיין הוסיף להתנגד למהלך – וכך גם האמריקנים, כפי שהתברר אחר כך.

למן היום הראשון ללחימה תמכה ארצות-הברית בחשאי במאמצייה של ישראל לדחות את הכרזתה של הפסקת אש בידי מועצת הביטחון של האו"ם, ובכך לתת בידי לצה"ל די זמן כדי להשלים את ניצחונו בדרום. בתמיכה זו היה מסר אמריקני על שביעות רצונה של ארצות-הברית מכך שישראל עשתה כל שלאל ידה כדי להימנע ממלחמה עם נאצר, והיא ראויה אפוא להזדמנות להסיר מעליה בכוח את האיום המצרי. אולם ושינגטון לא רוותה נחת מן המתרחש בחזית המזרחית, משום שראתה במשטרו של חוסיין אחת מאבני הפינה של ההשפעה המערבית באזור כולו. אף שנמנע מלבקר בגלוי את פעולותיה של ישראל בגדה המערבית ובירושלים רמז ממשל ג'ונסון על

חששותיו. השגריר האמריקני באו"ם ארתור גולדברג אמר לעמיתו הישראלי, גדעון רפאל, שנפילתה של ירדן תסבך את ישראל "בתסבוכת בינלאומית רצינית".⁶³

עם ההרעה במצבם של הכוחות הירדניים, העבירו האמריקנים לישראל את בקשתו של חוסיין להפסקת אש בלתי פורמלית. "נו, מה אנחנו אומרים לחוסיין?" שאל אשכול בהתכנסות שרים ויועצים בכירים בבוקר השבעה ביוני. אבא אבן המליץ שישראל תקבל את הפסקת האש, בתקווה שהערבים יפרו אותה עד מהרה. דיין התנגד למתן תשובה כלשהי. אשכול הקשיב להצעותיהם ואז הגיב בשאלה תמימה לכאורה: "אולי נשאל מי הוא הבוס בירדן?" לאמיתו של דבר, אשכול כבר גמר בדעתו מה ישיב לחוסיין, והמסר היה תקיף: ישראל תקבל את הפסקת האש, אך רק בתנאי שחוסיין יקבל לידי מחדש את הפיקוד על צבאותיו, יערוב להפסקת האש ויסכים לשיחות שלום. "הכוונה היא לחסל סופית את המלך", ציין יגאל אלון; ואמנם, הסיכוי שחוסיין ישיב בחיוב על דרישות אלו היה קלוש. אולם, אילו קיבל המלך הירדני את תנאיה של ישראל – שהועברו אליו בתיווכן של ארצות-הברית ובריטניה – לא הייתה לאשכול ברירה אלא להימנע מלאשר את הכניסה לעיר העתיקה.⁶⁴ הגשמת החלום בן אלפיים השנה הייתה נדחית שוב למועד בלתי ידוע.

כמו בתקופת ההמתנה, נקט אשכול גם במהלך המלחמה מדיניות של הליכה על חבל דק, תוך שהוא ממצה את כל האפשרויות הדיפלומטיות כדי להרגיע את ושינגטון ואת מתנגדיו מבית, ובד בבד מכשיר את הקרקע לפעולה הצבאית הבאה. ההימור שלו הצליח גם הפעם. חוסיין כלל לא השיב לאולטימטום הישראלי. האמריקנים השתכנעו פעם נוספת שישראל ניסתה את כל הצעדים הסבירים כדי למנוע עוד שפיכות דמים בירושלים, וכך חשבו גם הספקנים בתוך ממשלתו של אשכול. בתשע וחצי בבוקר אישרה הממשלה את כיבוש העיר העתיקה. הצנחנים הסתערו דרך שער האריות. זמן קצר לאחר מכן הגיעה ההודעה: "הר הבית בידינו".

אשכול מילא תפקיד מכריע במערכה על ירושלים. הוא ניווט במיומנות בין דיין והשרים האחרים שהתנגדו לכניסה לעיר העתיקה והעריך נכונה את מרחב הפעולה הצבאי והמדיני של ישראל. את כישורי המנהיגות הללו עתיד היה להפגין גם במערכה הגורלית לא פחות על רמת הגולן.

הרקע האישי של אשכול עזר לו להבין את מלוא משמעותו של העימות בצפון. כחקלאי לשעבר הבין את סבלם של המתיישבים, שהיו חשופים לאש

ההפגזות הסוריות, והיה שותף לשאיפתם להשתלט על מעיינות הבניאס, אחד ממקורות הירדן. ליאור נזכר כי בימי המלחמה "לא חדל אשכול בכל התייעצות ובכל דיון לשאול מה קורה בצפון... פעם פעמיים ושלוש אמר שצריך לפחות להגיע לגבול הבינלאומי בצפון ולכבוש את הבניאס... הבניאס נתקע לו בראש ויותר מתריסר פעמים ביום הציג את השאלה: ומה עם הבניאס?" ככל שהתעצמה תוקפנותה של סוריה גברה דאגתו של אשכול. ביומה הראשון של המלחמה תקפו מטוסים סוריים מטרות בגליל ותותחים סוריים בגולן המטירו אלפי פגזים על היישובים שלמרגלותיו. למחרת, עם שחר, פתחו טנקים וחיילי גלים סורים במתקפה כוללת על קיבוץ דן.⁶⁵

אולם אשכול המדינאי הכיר בסכנות שבתגובה על תוקפנות זו. במברק מן השבעה ביוני הזהיר אותו קוסיגין: "אם לא תשמע ישראל לקול התבונה ולא תפסיק את מרחץ הדמים, היא תישא באחריות לפריצת מלחמה ולכל תוצאותיה האפשריות". בבוקר המחרת איים השגריר צ'ובאצ'ין כי ברית המועצות תנתק את היחסים עם ישראל – או אף גרוע מזה: "אם ישתכרו הישראלים מהצלחתם וימשיכו בתוקפנותם הלאה, עתידה של מדינה קטנה זו יהיה עצוב מאוד", אמר.⁶⁶ קשה היה לטעות במסר העולה מן הדברים: אם תתקוף ישראל את סוריה, היא תסתכן בהתנגשות צבאית עם מוסקבה.

אשכול שקל היטב את האפשרויות שעמדו לפני ישראל בחזית הצפון ופירט את היתרונות והחסרונות של כל אחת מהן לפני שריו בשיבת הממשלה בשמונה ביוני. ושוב, אלו שלחצו לפעולה מיידית נגד סוריה היו אלו, גלילי ובגין ואילו ארן ושפירא התנגדו. גם דיין התנגד, והדגיש את סכנת ההתערבות הסובייטית. לאור המסרים שהגיעו ממוסקבה לא יכול אשכול להתעלם מן האיום הזה. "אני יודע שהדבר מסבך אותנו גם עם רוסיה..." הודה אשכול בפני שריו. הוא הציע שהממשלה תחליט "לדחות ליום-יומיים את ההחלטה בעניין הפעולה בגבול הסורי ולהטיל על הרמטכ"ל להביא הצעה לתכנית הפעולה לאישור הוועדה [הביטחונית של הממשלה]". במרוצת יומיים אלו, הזהיר אשכול, צריכה ישראל להימנע מהתגרות בסורים.⁶⁷

אשכול המדינאי גבר אפוא על החקלאי שבו – אך רק לעת עתה. הפגזותיה של סוריה בצפון גברו, ותושבי האזור פגועי ההתקפות פנו לממשלה בבקשת עזרה. "אנחנו מופגזים כל הזמן ותובעים לשחרר אותנו מן הסיוט", זעק אחד מהם, חיים בר, באוזנו של אשכול בטלפון. לאחר מכן, בפגישה

עם אלוף פיקוד הצפון, דוד ("דדו") אלעזר, שמע ראש הממשלה שמעבר לקווי החזית הסוריים הדרך לדמשק פתוחה: "אני מסוגל לעלות היום, לכבוש ולהתקדם... יהיו לנו בוודאי אבידות, אבל זה לא יהיה קטלני. בכוחנו לעשות זאת", אמר לאשכול.

באותו הלילה כינס ראש הממשלה שוב את שריו הבכירים כדי לקבל את תמיכתם בהשתלטות – חלקית, לפחות – על רמת הגולן. לצורך זה הזמין את יעקב אשכולי, נציג יישובי הגליל, לשאת דברים בפני ועדת השרים. "אם מדינת ישראל אינה יכולה להגן עלינו, אנחנו רשאים לדעת זאת... שיגידו לנו, שנעזוב את בתינו ונברח מן הסייט הזה", קרא אשכולי מנהמת לב. רבין אישר שיש לצה"ל הכוח הדרוש לכיבוש הרמה ואלון קבע כי "אני מעדיף את הרכס בלי הסורים ובלי יחסים עם ברית-המועצות מאשר יחסים עם ברית-המועצות, כאשר על הרכס ישובו הסורים". נימוקים אלו הצליחו לשנות את דעתו של שר אחד לפחות, זלמן ארן, שציין כי "אנחנו 4,000 שנה מדברים על עקידת יצחק. וכאן יושבים גברים, נשים וילדים תחת איום של עקידה. זה מצב בלתי נסבל". עם זאת, כמה מן השרים הוסיפו להתנגד להתקפת הנגד, ובראשם משה דיין. הוא מנה את הנימוקים לכך שישראל אינה יכולה לתקוף את הסורים – פיקוד הצפון מדולדל בכוח אדם, חיל האוויר מותש, הסורים נחושים בדעתם להילחם – ואז השליך "פצצה" משלו: "מוטב להרחיק אותם [את המתיישבים] עשרים-שלושים קילומטר מהארטילריה הסורית מאשר להסתכן בפתיחת חזית שלישית שתוביל להסתבכות מזוינת עם הרוסים... במלחמה נדדו עשרות אלפי ערבים, ינדדו כמה עשרות ישראלים". אשכול זעם למשמע ההערה. "אין ניצחון גדול מזה לסורים", השיב. הוא הציע שהממשלה תסמיק את דיין, את רבין ואותו לאשר פעולה נגד סוריה כשיראו זאת לנכון. "חבל לנו שהסורים יצאו פחות או יותר יבשים".⁶⁸

אשכול שב לביתו באותו הלילה והוא עדיין נחוש בדעתו כי על הכוחות הישראליים להתקדם בגולן. יחד עם זאת היה סבור שפעולה בחזית הצפון לא תצא לפועל בעשרים וארבע השעות הקרובות לפחות. ואולם, זמן מה לאחר חצות נמסר לדיין שהלחימה הסתיימה הן בחזית המצרית הן בירדנית, שכוחותיה של סוריה בגולן מתחילים להתפורר והיא עומדת להסכים להפסקת האש. כעבור ארבע שעות, כשחש שההזדמנות עומדת לחמוק מידיה של ישראל, טלפן דיין לאלעזר והורה לו לכבוש את הרמה.

הידיעה על המהפך בעמדתו של דין הגיעה אל אשכול בעקיפין, במסר שנשלח ממשרד הביטחון לליאור. אשכול זעם על מה שראה כהפרה בוטה של הנהלים הדמוקרטיים, אך עתה ניצבה בפניו דילמה אחרת: אם יורה לדין לבטל את הפקודה יאלץ לוותר על ההזדמנות "לסגור חשבון" עם סוריה. "עכשיו אבטל את הפקודה? אין לזה כל היגיון", אמר. "אם הוא [דין] חושב שהוא יכול לעשות מה שהוא רוצה, שיעשה".⁶⁹

צעדו של דין קומם עליו רבים מן השרים. בתשעה ביוני, בשעה שמונה בערב, לאחר יממה של קרבות מרים שבמהלכם השיגו חיילי צה"ל דריסת רגל ממשית ברמה, התקיימה ישיבת ממשלה שבמהלכה מתחו השרים ביקורת קשה על שר הביטחון. "למה אנו הולכים עכשיו להפר כלפי העולם את הפסקת האש?" שאל שפירא. ישראל ברזילי, שר הבריאות ממפ"ם, אמר ש"צריך היה באמצע הלילה לכנס פורום זה, לקבל הוראה מתאימה". דין, שניסה להצדיק את מעשיו, רמז שהתייעץ תחילה עם אשכול ואמר ש"ההודעות האלה [על נסיגת הצבא הסורי] נתנו לנו אפשרות להניח ולחשוב שייתכן שיש אפשרות לשנות את המפה הבינלאומית בגבול הקבוע בינינו ובין סוריה".

לו היה אשכול אדם רודף נקם, לו העמיד את גאוותו האישית מעל לאינטרס הלאומי, היה אולי מנצל את ההזדמנות כדי לבודד את דין. תחת זאת העיר ביושב "אני לא יכול להגיד שנשאלתי", ואחר כך המשיך בנימה עניינית: "איך יוצאים עכשיו, כשאנו כבר בתוך הפעולה?" את התשובה נתן בעצמו: "לא ייתכן שהסורים יתהלכו בניצחון, כי הנה ישראל הפכה את כל מדינות ערב, אבל לא את סוריה". השרים שוכנעו מהגיונו של ראש הממשלה והחליטו לאפשר ללחימה להימשך עד למחרת בבוקר. "אם האנשים בשטח חשים שיוכלו לעשות את העבודה במשך הלילה והיום – אדרבה, ממילא כבר ירביצו בנו באו"ם", אמר אשכול.⁷⁰

שוב הצליח אשכול להביא ממשלה חלוקה לידי הסכמה בעניין מכריע. אולם מכשולים גבוהים יותר עדיין עמדו לפניו. הקרמלין הבטיח "להעניק סיוע" לסורים "כדי להדוף את התוקפנות [הישראלית] ולהגן על עצמאותם הלאומית". ארצות-הברית, אף שהחישא ספינות מלחמה של הצי השישי למזרח הים התיכון כדי להרתיע את הסובייטים, הביעה מורת רוח מפעולתה של ישראל. מזכיר המדינה האמריקני דין ראסק כתב לאשכול כי הוא "מודאג מאוד" מן התקיפה בגולן. באו"ם לקח השגריר האמריקני גולדברג את השגריר

רפאל הצדה ואמר לו: "ממשלת ארצות־הברית אינה רוצה שהמלחמה תסתיים כתוצאה מאולטימטום סובייטי. זה יהיה אסון, לא רק לעתידה של ישראל אלא לכולנו". המסרים שהגיעו מושינגטון היו מדאיגים: לטענת האמריקנים, הפרת הפסקת האש בידי ישראל ערערה את יכולתה של ארצות־הברית להרתיע את הסובייטים.⁷¹

חומרתם של מסרים אלו לא נעלמה מעיניו של אשכול. נוסף על ההתנגדות בתוך הממשלה היה עליו להתמודד גם עם מורת הרוח האמריקנית ועם האיום בהתערבות מזוינת של הסובייטים. המצב הורע בבוקר העשרה ביוני בשעה עשר, כשצ'ובאחין נכנס בסערה למשרד החוץ והודיע על ניתוק היחסים הדיפלומטיים בין ברית־המועצות לישראל. תשע מדינות נוספות של הגוש הקומוניסטי מיהרו ללכת בעקבות ברית־המועצות. הצעד הדיפלומטי החריף לווה באיום נוסף מצד קוסיגין: "אם ישראל לא תפסיק את פעולתה מיד, תנקוט ברית־המועצות יחד עם אומות שוחרות שלום אחרות צעדי ענישה, על כל ההשלכות הנובעות מכך".⁷²

כדי לאפשר לצה"ל להשלים את כיבוש הגולן, דחק בו אשכול שיבצע את מלאכתו במהירות רבה יותר. כשנפגש עם דיין ואלעזר באותו בוקר הפציר בהם: "חשוב לנו מאוד לגמור מהר. יש לחץ כבד מאוד, באו"ם, במועצת הביטחון". אך אשכול הוסיף להשתמש באסטרטגיה של הליכה על חבל דק ולא קרא לצה"ל לעצור עד שהשלים את כיבוש הרמה, בשעה שש בערב. עם כניסתה של הפסקת האש לתוקף, קיבלו האמריקנים על עצמם לתאם את מדיניותם עם ישראל, והאיום הסובייטי היה כלא היה. מלחמת ששת הימים הסתיימה.⁷³

ז

בניגוד למשה דיין וליצחק רבין, שהפכו לאחר יוני 1967 גיבורים לאומיים, לא זכה לוי אשכול להאדרת שמו. ברם, מפרספקטיבה של שלושים וחמש שנים לאחר המעשה, אפשר להכיר בתרומתו המכרעת לניצחון במלחמה. אשכול בנה צבא שהוכיח את עצמו בשדה הקרב, קידם את הקצינים המוכשרים ביותר בשורותיו וחזק את היכולת המודיעינית של ישראל. למרות

המתח הרב שאפיין את תקופת ההמתנה, שמר אשכול על לכידות הקואליציה שלו ואף הרחיב אותה. במשך כל אותו הזמן פעל בסבלנות כדי לגבש קונצנזוס בין השרים, על מגוון עמדותיהם. והחשוב מכל, בנכונותו לחזור ולבחון בקפדנות את כל החלופות הדיפלומטיות, קנה אשכול את הערכתם של בעלי הברית של ישראל, בייחוד ארצות-הברית. כשפרצה המלחמה לבסוף, זכתה ישראל לשיתוף פעולה אמריקני בדחיית הפסקת האש שהאו"ם ביקש לכפות על הצדדים ובעיכוב ניסיונות ההתערבות הסובייטיים. כמה חודשים אחר כך, בנובמבר 1967, הייתה ארצות-הברית האדריכלית הראשית של החלטת האו"ם 242, שקבעה שישראל אינה צריכה לסגת מן השטחים שכבשה ללא מחויבות ערבית לשלום. בזכות מאמציו של אשכול נמנעה החזרה על הטראומה שחוותה ישראל לאחר מבצע קדש בשנת 1956.

למדיניותו של אשכול הייתה השפעה מכרעת גם על מהלך המלחמה. התנהלותו המאופקת נטעה בלב מנהיגי ערב את האמונה שישראל לא תעז לתקוף ראשונה, והם הותירו את צבאותיהם חשופים למתקפת פתע. בינתיים השלים צה"ל את גיוס המילואים, תרגל דרכי תקיפה והכין את עצמו לקרב. "כולנו היינו סוסי מלחמה אבירים שלא הבנו את אשכול", נזכר רחבעם זאבי, ששירת כסגן ראש אמ"ן בזמן המלחמה. "בדיעבד, לאחר שנים, אני מצדיק את אשכול. אני חושב שהייתה בו חכמה גדולה, חכמה מנהיגותית גדולה, ושהוא משך את זה כפי שהוא משך את זה, כי רק הרווחנו – גם במישור המדיני וגם במישור הצבאי. השבועות הללו הביאו את הצבא כל כך מוכן למלחמה, שהייתה בהם ברכה".⁷⁴

לזכותו של אשכול יש לזקוף גם את התפקיד שמילא במערכות הגורליות על ירושלים ועל רמת הגולן. בשני המקרים פעל באותן זהירות, סבלנות ונחישות שאפיינו את מדיניותו בתקופת ההמתנה, כשהוא מנווט בין שתי החזיתות – החזית הדיפלומטית מבחוץ והמערכת הפוליטית מבפנים. האמונה העמוקה שלו במדיניות שנקט סייעה לאשכול להתגבר על המכשולים שניצבו בדרכו, להתאים את עצמו לנסיבות ולהגיע לפשרות הכרחיות מבלי לסטות מן הדרך שהתווה. הוא ידע מתי להתעקש ומתי לוותר, כיצד ללכת עד הסף אך לא מעבר לו. כאשר הורה על מהלכים צבאיים, עמד אשכול איתן בפני הלחצים האדירים שהופעלו עליו – ואף סיכן את הקריירה הפוליטית שלו – כדי להבטיח שיינתן לצבא די זמן להשיג את מטרותיו. לכל אורך הדרך הייתה לו תמונה ברורה באשר ליעדי המלחמה. בביקור בחוותו של ג'ונסון בטקסס בינואר 1968 אמר אשכול לנשיא:

אין לי תחושה של ניצחון יהיר, ולא נכנסתי למאבק לשלום על תקן מנצח. אני חש הקלה על שניצלנו מאסון ביוני ועל כך אני מודה לאל. כל מעייני מופנים עתה להשגת שלום עם שכנינו – שלום של כבוד בין שוויים.⁷⁵

אף שהיה ביסודו איש שלום, התגלה מלוא שיעור הקומה של מנהיגותו רק בעת מלחמה. מנהיגות זו נשענה פחות על כריזמה ויותר על שיקול דעת ושכל ישר, סבלנות ונכונות לטפח שותפות עם אחרים. זהו דגם המנהיגות שהמסורת היהודית מטפחת, ואשכול, שספג את ערכיה של מסורת זו מילדותו, ניחן בחכמה, בענווה ובאיפוק שהיא מעלה על נס.

מנהיגים רבים זוכים להערכה רק בדיעבד, ולוי אשכול אינו יוצא דופן בעניין הזה. שנה לאחר פגישתו עם ג'ונסון נפטר אשכול מהתקף לב שנגרם – לדעתו של ישראל ליאור – כתוצאה מאוחרת של המתח שהיה שרוי בו לפני פרוץ מלחמת ששת הימים ובמהלכה. אותם העיתונים שגינו אותו בעבר נשאו לכבודו כעת דברי שבח ותהילה. הארץ העלה על נס את "יכולתו לנהל את ענייני המדינה במקל נועם ולא במקל חובלים". מעריב כתב: "ייתכן שרק אשכול בגלל אישיותו שתקיפות, עקשנות וחולשה שימשו בה בערבוביה, מסוגל היה להתייצב ברגעי המשבר החמור ביותר בתולדות מדינת ישראל". ובידיעות אחרונות נכתב כי "ייתכן שאם אנו יושבים בקווי 10 ביוני 1967 – בשל האמנות [כלומר, כשרון הליכוד] של אשכול אנו יושבים בהם. ואם התברכנו בניצחון ובמעמד כאלה, יתכן שגם לכך תרם תרומה מכרעת כושרו לאחד אותנו".⁷⁶

מאז הונצח שמו של אשכול בשורה של מפעלים הקשורים לחייו. על שמו נתקרא מאגר המים הגדול ביותר של המוביל הארצי, וגם חבל אשכול בדרומה של המדינה ושכונת רמת אשכול בירושלים. ואולם, ישראלים רבים, ובייחוד אלו שנולדו לאחר מותו של אשכול, אינם מכירים את מורשתו של האיש, שהרים תרומה מכרעת ללידתה של המדינה, לצמיחתה ולביטחונה. אך ייתכן שמצב זה יבוא על תיקונו בקרוב. בשנה האחרונה מגלים כמה חוקרים ישראלים התעניינות גוברת והולכת במדיניותו של אשכול ובאישיותו. הדבר בא לידי ביטוי בפרסום קובץ תעודות מפרקי חייו בידי ארכיון מדינת ישראל ובדיון פומבי על הקובץ שהתקיים ב"ד יצחק בן-צבי". הסרת החיסיון מעל המסמכים המתעדים את שנות כהונתו כראש ממשלה מאירה באור חדש את הישגיו של אשכול ומעניקה לו את המקום הראוי לו בתולדות המדינה. כעת אפשר להפריך את התדמית שדבקה בו, שציירה אותו כאיש הססן וחסר

עקביות, ולעמוד ביתר בהירות על מנהיגותו הנחושה והמיומנת. הודות לתמהיל ייחודי של אורך רוח, ראיית הנולד ועוצמה אישית, הנהיג אשכול את ישראל באחת מן התקופות הסוערות ביותר בהיסטוריה שלה ונחל הישגים מרשימים ביותר. כיום, כשהמדינה ניצבת לפני אתגרים קשים לא פחות, יכולה דרכו של אשכול לשמש מופת של ממש.

מיכאל אורן הוא עמית בכיר במרכז שלם בירושלים, ועורך עמית בחכלת. ספרו האחרון הוא שישה ימים של מלחמה: יוני 1967 ויצירתו של המורח התיכון המודרני (אוקספורד, 2002).

הערות

1. חלקים ממאמר זה עובדו מספרו של המחבר: *Six Days of War: June 1967 and the Making of the Modern Middle East* (New York: Oxford, 2002).
2. ישנן שתי ביוגרפיות לא-אקדמיות של אשכול – האחת בעברית והשנייה באנגלית: יוסף שפירא, לוי אשכול (רמת גן: מסדה, 1969); Terence Prittie, *Eshkol: The Man and the Nation* (New York: Pitman, 1969) (להלן האיש והאומה). מסה הראויה לציון במיוחד ויש בה הערכה מחדשת למנהיגותו של אשכול היא מסתו של יחיעם וייץ, "אבי אבות הקונצנזוס: לוי אשכול – האיש וזמנו", בתוך צבי צמרת וחנה יבלונקה, עורכים, העשור השני חש"ח-חשכ"ח (ירושלים: יד בן-צבי, 2000), עמ' 167–192.
3. אייל נווה, המאה העשרים: על סף המחר – היסטוריה לכיתה ט' (תל אביב: ספרי תל אביב, 1999); אליעזר דומקה, העולם והיהודים בדורות האחרונים (ירושלים, זלמן שזר, 1998).
4. Robert Slater, *Rabin of Israel, A Biography* (London: Robson, 1993), p. 150. (להלן רבין).
5. יצחק רבין, פנקס שידות (תל אביב: מעריב, 1979), כרך א, עמ' 175–176.
6. ציטוט אשכול בעברית מתוך ספרה של עפרה נבו-אשכול, אשכול של הומור (תל אביב: ידיעות אחרונות, 1995), עמ' 17. ציטוט אשכול באנגלית מתוך אתר לוי אשכול: <http://research.haifa.ac.il/~eshkol/roots.html>.
7. ש"נ איזנשטט, החברה הישראלית (ירושלים: מאגנס, 1970), עמ' 26–33. מידע כללי על שנות ילדותו ובחירתו של אשכול ועל הישגיו ניתן למצוא באתרים הבאים: <http://www.us-israel.org/jsource/biography/eshkol.html>; <http://www.jajz-ed.org.il/100/people/>

bios/eshkol.html; <http://www.jafi.org.il/treasurer/bios/eshkol.htm>; <http://www.israel.org/mfa/go.asp?MFAH000f0>

8. ציטוט רבין מתוך רבין, פנקס שירות, כרך א, עמ' 113. ציטוט וייצמן מתוך עזר וייצמן, לך שמים לך ארץ (תל אביב: מעריב, 1975), עמ' 237.
עוד הערות על אישיותו של אשכול ראה פריטי, האיש והאומה, עמ' 105, 183; איתן הבר, היום חפרון מלחמה (תל אביב: ידיעות אחרונות, 1987), עמ' 140-142. National Archives of Canada (hereafter "NAC"), RG 25, Box 10082: 20-ISR-9
אשכול בקנדה, 15-26 בינואר, 1968. ציטוט דברי אליאב מאתר לוי אשכול: <http://research.haifa.ac.il/~eshkol/lova.html>

9. על מבצע הריגול הכושל במצרים ראה Michael B. Oren, *The Origins of the Second Arab-Israeli War: Egypt, Israel, and the Great Powers, 1952-1956* (London: Frank Cass, 1992), pp. 52-54, 106-108.

10. גם אשכול ראה עצמו כמי שנושא בתפקיד ראש הממשלה רק עד שובו של בן-גוריון. אולם דור חדש של מנהיגים צעירים יותר ראו באשכול הזדמנות לשבור את המונופול שהיה לבן-גוריון במפא"י, וגמרו אומר להשאירו בתפקיד ראש הממשלה. כשהחל אשכול לזקוף לזכותו הישגים פוליטיים חשובים, הן בישראל פנימה והן מחוצה לה, הפך גם הוא שותף להשקפתם זו.

11. <http://research.haifa.ac.il/~eshkol/sarid.html>. לגבי מדיניותו הפייסנית של אשכול כלפי האופוזיציה, ראה וייץ, "אבי אבות הקונצנזוס", עמ' 179.

12. ציטוט אשכול מתוך דברי הכנסת (ירושלים: דפוס הממשלה, תשכ"ה), כרך 43 (17 במאי-1 בספטמבר 1965), 17 במאי 1965, עמ' 1841; <http://www.israel-mfa.gov.il/mfa/go.asp?MFAH00d0xm0>. תכנית השלום של אשכול מופיעה בדברי הכנסת (ירושלים: דפוס הממשלה, תשכ"ה), כרך 43 (17 במאי-1 בספטמבר 1965), 17 במאי 1965, עמ' 1841; <http://www.us-israel.org/jsource/Peace/eshpeace.html>.

13. חילופי הדברים בין ג'ונסון לאשכול מופיעים בספר H.D. Schwar, ed., *The Foreign Relations of the United States; 1964-1968 Arab-Israeli Dispute, 1964-1967* (Washington, D.C.: United States Government Printing Office, 2000), vol. xviii, pp. 152-155. גם I.L. Kenen, *Israel's Defense Line: Her Friends and Foes in Washington* (Buffalo: Prometheus, 1981), p. 173; United States National Archives (hereafter "USNA"), Middle East Crisis Files, 1967, Lot File 68D135, Box 1: United States Statements on Israel: Johnson Statements, June 1, 1964.

14. השפעת מכירת מטוסי הסקייהוק הייתה בתחילה סמלית בלבד. המטוסים נמסרו רק בחודש דצמבר 1967, שישה חודשים אחרי מלחמת ששת הימים.

15. על אזהרותיו של אשכול ראה פריטי, האיש והאומה, עמ' 211, 244; וייץ, "אבי אבות הקונצנזוס", עמ' 186-187. ציטוטי אשכול מתוך משה א' גלבוץ, שש שנים. שישה ימים (תל אביב: עם עובד, 1969), עמ' 34, 36. ציטוט אשכול מהבר, היום חפרון מלחמה, עמ' 54.

16. אשכול, שלא רצה לחזור על טראומה זו, נזף ברבין שהבטיח בפומבי לגמול לדמשק על תוקפנותה. הבר, היום חפרון מלחמה, עמ' 54, 122, 133-134, 146-147; Michael Brecher,

Decisions in Crisis: Israel, 1967 and 1973 (Berkeley: University of California, 1980), p. 36 (להלן החלטות במשבר); Lyndon Baines Johnson Presidential Library (hereafter "LBJ"), National Security Files, NSC Histories, Middle East Crisis, Box 17: Tel Aviv to Secretary of State, May 12, 1967; *Middle East Record*, iii; עמ' 98-101; גלבוץ, שש שנים. שישה ימים, עמ' 187; Richard B. Parker, *The Politics of Miscalculation in the Middle East* (Bloomington: Indiana University, 1993), pp. 15-18, 105 (להלן פוליטיקה של שיפוט לקוי); Richard B. Parker, *The Six Day War: A Retrospective* (Jacksonville: University of Florida, 1996), pp. 31-32, 69, 263 (להלן מלחמת ששת הימים); וייצמן, לך שמים לך ארץ, עמ' 255-257.

17. ריאיון עם מרים אשכול, 30 באוגוסט 1999, וראה גם George W. Gawrych, *The Albatross of Decisive Victory: War and Policy Between Egypt and Israel in the 1967 and 1973 Arab-Israeli Wars* (Westport, Conn.: Greenwood, 2000), p. 3 (להלן האלכטרוס).

18. LBJ, National Security Files, NSC Histories, Middle East Crisis, Box 17: Tel Aviv to Secretary of State, May 12, 1967; Public Record Office (hereafter "PRO"), FCO17/577: Israel—Defense: Report of Defense Attache, November 16, 1966, הבר, היום תפרוך מלחמה, עמ' 141, 145-147 (ציטוט אשכול); גלבוץ, שש שנים. שישה ימים, עמ' 98-101; פרקר, פוליטיקה של שיפוט לקוי, עמ' 15-18; פרקר, מלחמת ששת הימים, עמ' 31-32, 69; אייל זיסר, "בין ישראל לסוריה: מלחמת ששת הימים ולאחריה", עיונים בחקומת ישראל 8 (1998), עמ' 220.

19. United Nations Archive (hereafter "UN"), DAG 13/3.4.0, Box 84: HJKIMAC, El-Farra to Secretary General, February 6, 1967; Bull to Sasson, May 15, 1967; LBJ, National Security Files, Middle East, Israel Boxes 140, 141: Katzenbach to President, May 2, 1967; NAC, RG 25, Box 10050: Political Affairs—Canada's Foreign Policy Trends and Relations—Israel: Israel's Independence Day Parade, May 15, 1967. גנון המדינה (להלן ג"ה), 3977/22, היחסים הדיפלומטיים עם ארצות-הברית: ביתן לעברון, 16 באפריל, 1967; ארכיון מפלגת העבודה הישראלית (להלן אמ"ע), פרוטוקולים של מזכירות המפלגה 2/24/66/88: 15 בדצמבר, 1966. ציטוט בן-גוריון מתוך דבר, 9 במאי, 1967.

20. ג"ה, 4078/4, תיקי משרד החוץ, מגעים עם ארצות-הברית על כניסת הכוחות המצריים לסיני: שיחת הרמן עם רוסטוב, 15 במאי, 1967. 3977/20, תיקי משרד החוץ, יחסים עם ארצות-הברית: אבן לווינגטון, לונדון, פריז, 15 במאי, 1967; LBJ, National Security Files, NSC Histories, Middle East Crisis, Box 17: Department of State to Cairo, May 15, 1967; שלמה נקדימון, לקראת ששת האפס (תל אביב: רמדור, 1968), עמ' 17-18; גדעון רפאל, בסוד לאומים (ירושלים: ידיעות אחרונות, 1981), עמ' 127-128.

21. ג"ה, 6444/4, צפון אמריקה, מברקים: משרד החוץ לשגרירויות, 19 במאי, 1967; 7920/1, מסמכי לוי אשכול, מברקים דיפלומטיים: אבן לרפאל, 17 במאי, 1967; LBJ, National Security Files, NSC Histories, Middle East Crisis, Box 17: Department of State to Cairo, May 15, 1967; History of the Middle East Conflict, Box 20: United States Policy and Diplomacy in the Middle East Crisis, May 15-June 10, 1967, pp. 11-12. ציטוט אשכול מתוך ריאיון עם מרים אשכול, 30 באוגוסט, 1999; פרקר, מלחמת ששת הימים, עמ' 137.

הבר, היום תפרוץ מלחמה, עמ' 147-150; מתתיהו מייזל, המערכה על הגולן יוני 1967 (תל אביב: מערכות, 2001), עמ' 99-103; Abraham Rabinovich, *The Battle for Jerusalem, June 5-7*, 1967 (Philadelphia: Jewish Publication Society, 1972), p. 5. ראש בראש: מבט אישי על אירועים גדולים ופרשיות עלומות (אור יהודה: הד ארצי, 1999), עמ' 226-227.

22. ג"ה, 4078/8, תגובת ארצות-הברית לסגירת המצרים: אבן להרמן, 16 במאי, 1967; ארכיון צבא הגנה לישראל (להלן צה"ל) 710/70, דיון במטכ"ל: 17 במאי, 1967; Trevor Nevitt Dupuy, *Elusive Victory: The Arab-Israeli Wars, 1947-1974* (New York: Harper and Row, 1978), p. 239; הבר, היום תפרוץ מלחמה, עמ' 150-151; BBC Daily Report, *The Middle East* (New York: Doubleday, 1978), p. 219. ציטוט נאצר מתוך East, Africa, and Western Europe, ME/2467/A/2. ציטוט סורי מתוך Menahem Mansoor, *Arab World: Political and Diplomatic History, 1900-1967: A Chronological Study* (NCR, Microcard Editors), entry for May 16, 1967 (להלן העולם הערבי).

23. LBJ, National Security Files, History of the Middle East Conflict, Box 20: United States Policy and Diplomacy in the Middle East Crisis, May 15-June 10, 1967, pp. 12-14; ג"ה, 6444/4, ארצות-הברית, מברקים: משרד החוץ לשגרירויות, 19 במאי, 1967; מסמכי לוי אשכול, מברקים דיפלומטיים: אבן לרפאל, 17 במאי, 1967; צה"ל 710/70, דיון במטכ"ל, 17 במאי, 1967; UN, S 0316-Box 9, File 2: UNEF Withdrawals, Exchange with UAR, Aide-Memoire, U Thant to UAR, May 17, 1967; פרקר, פוליטיקה של שיפוט לקוי, Indarjit Rikhye, *The Sinai Blunder: Withdrawal of the United Nations Emergency Force Leading to the Six-Day War of June 1967* (London: Frank Cass, 1980), p. 16.

24. ג"ה, 7920/4, מסמכי לוי אשכול, מברקים דיפלומטיים: נאומי ראש הממשלה – סקירות ודוחות, 18 במאי, 1967; הבר, היום תפרוץ מלחמה, עמ' 153; רבין, פנקס שירות, כך, א, עמ' 139-145; דוד קמחי ודן בבלי, סופת אש: מלחמת ששת הימים, מקורותיה וחוצאותיה (תל אביב: מעריב, 1968), עמ' 98-99.

25. הבית הלבן דחה גם את בקשתה של ישראל להחשט מסירת הטנקים והמטוסים שכבר נרכשו על ידה. ג"ה, 4087/6, תיקי משרד החוץ, פניית חירום: אשכול להרמן, 17 במאי, 1967; Abba Eban, *Personal Witness: Israel Through My Eyes* (New York: Putnam, 1967), pp. 36-38; Lyndon Baines Johnson, *The Vantage Point: Perspectives of the Presidency, 1963-1969* (New York: Holt, Rinehart, and Winston, 1971), p. 290; William B. Quandt, *Peace Process: American Diplomacy and the Arab-Israeli Conflict Since 1967* (Washington, D.C.: Brookings Institution, 1993), p. 28 (להלן בהתאמה עדות אישית; עמדה יחרון; תהליך השלום).

26. ג"ה, 4084/2, תיקי משרד החוץ, יחסים עם צרפת: אשכול לדה-גול, 19 במאי, 1967; 4080/5, מגעים עם בריטניה: לונדון למשרד החוץ, 18 במאי, 1967; 4078/4, תיקי משרד החוץ, מגעים עם ארצות-הברית על כניסת הכוחות המצריים לסיני: אשכול לג'ונסון, 18 במאי, 1967; LBJ, National Security Files, NSC Histories, Middle East Crisis, Box 17; Summary of Arab-Israel Developments, Night of May 19-20, 1967; Tel Aviv to Secretary of State, May 21, 1967.

27. ג"ה, 7920/2, מסמכי לוי אשכול, מברקים דיפלומטיים, ברית-המועצות: שיחה עם השגריר הסובייטי, 19 במאי, 1967; LBJ, National Security Files, History of the Middle

East Conflict, Box 20: United States Policy and Diplomacy in the Middle East Crisis, May 15-June 10, 1967, p. 13 (Johnson letter to Eshkol); PRO, PREM 13 1617: The Middle East Crisis: Record of Conversation Between the Foreign Secretary and the Israeli Avigdor Dagan, *Moscow*; 54; *Ambassador*, May 19, 1967 and *Jerusalem: Twenty Years of Relations Between Israel and the Soviet Union* (London: Abelard-Schuman, 1970), pp. 211-212. (להלן מוסקבה וירושלים).

28. צה"ל 710/70, דיון במטכ"ל: 19 במאי, 1967; ג"ה, 4088/11, הכניסה לסיני של כוחות מצריים וסגירת מצרי טיראן, דו"ח של ענף המחקר, 22 במאי, 1967. ציטוט מצרי מתוך BBC, Daily Report, Middle East, Africa, and Western Europe, no. A-1g; העולם הערבי, רישומים של 18, 19, 20, 21 במאי, 1967. ציטוט סורי מתוך אל-בעת, 18 במאי, 1967.

29. ג"ה, 6444/5, צפון אמריקה, מברקים: משרד החוץ לשגרירויות, 31 במאי, 1967; ארכיון בן-גוריון (להלן ב"ג), יומן, ערך מ-22 במאי, 1967; LBJ, National Security Files, History of the Middle East Conflict, Box 20: United States Policy and Diplomacy in the Middle East Crisis, May 15-June 10, 1967, pp. 27-28, 43-44; רבין, פוקס שירות, עמ' 147-161; סלייטר, רבין, עמ' 126-127; *Yitzhak Rabin* (New York: Harper Collins, 1998), pp. 208-209. הבר, היום חפרון מלחמה, עמ' 155, 161-162, 188 (ציטוט ממשלת אשכול); ציטוט אשכול בכנסת מתוך דברי הכנסת (ירושלים: דפוס הממשלה, תשכ"ז), כרך 49 (22-24 במאי, 1967), 22 במאי, 1967, עמ' 2227; *The State Papers of Levi*, ed. Henry M. Christman, (New York: Funk and Wagnalls, 1969), p. 88.

30. ג"ה, 7919/1, מסמכי לוי אשכול, מברקים דיפלומטיים: ארצות-הברית, הרמן לאבן, 22 במאי, 1967. הבר, היום חפרון מלחמה, עמ' 159, 166-169. יצחק רבין, פוקס שירות, כרך א, עמ' 152 (ציטוט יריב); הבר, היום חפרון מלחמה, עמ' 164 (ציטוט וייצמן).

31. אבן, עדות אישית, עמ' 363-370; Moshe Raviv, *Israel at Fifty: Five Decades of the Struggle for Peace* (London: Weidenfeld and Nicolson, 1998), pp. 92-93. (להלן 'ישראל' בח' חמישים).

ריאיון עם זרח ורהפטיג, 23 בפברואר, 1999. ראה גם ברצ'ר, החלטות במשבר, עמ' 120; אריה בראון, חוחם איש: משה דיין במלחמת ששת הימים ואחריה (תל אביב: ידיעות אחרונות, 1997), עמ' 20-23.

32. ג"ה, 5937/30, תזכירים סודיים לפני מלחמת ששת הימים: פריז למשרד החוץ, פרוטוקול של פגישתו של אבן עם הנשיא דה-גול, 25 במאי, 1967; 7920/1, מסמכי לוי אשכול, מברקים דיפלומטיים: שיחת אבן ווילסון, 24 במאי, 1967; LBJ, National Security Files, History of the Middle East Conflict, Box 20: United States Policy and Diplomacy in the Middle East Crisis, May 15-June 10, 1967, pp. 39-40; PRO, CAB 128/42 31st, Conclusions: May 24, 1967; PREM 13 1617: The Middle East Crisis, May 23, 1967; Jean Lacouture, *De Gaulle: The Ruler, 1945-1970* (New York: 377-372; עמ' 372-377; Norton, 1992), p. 439; Maurice Couve de Murville, *Une Politique Étrangère 1958-1969* (Paris: Plon, 1971), p. 469; Harold Wilson, *The Chariot of Israel: Britain, America, and the State of Israel* (New York: Norton, 1981), pp. 333-334.

הבר, היום תפרוץ מלחמה, עמ' 171-175; גלבו, שעש שונים. שיעה ימים, עמ' 129; שלמה גזית, פחאים במלכודת: 30 שנות מדיניות ישראל בשטחים (תל אביב: זמורה-ביתן, 1999), עמ' 28.

33. הבר, היום תפרוץ מלחמה, עמ' 187; עמי גלוסקא, העימות בין המטה הכללי ובין ממשלת אשכול ב"חקופת ההמחנה" – מאי-יוני 1967 (ירושלים: המכון ליחסים בינלאומיים ע"ש ליאונרד דיוויס, 2001), עמ' 17-22.

34. הבר, היום תפרוץ מלחמה, עמ' 187, 188; גלוסקא, עימות, עמ' 17-22.

35. הבר, היום תפרוץ מלחמה, עמ' 187, 188; גלוסקא, עימות, עמ' 17-22.

36. LBJ, National Security Files, Memos to President (W. Rostow), Box 16: Rusk to Cairo and Tel Aviv, May 25, 1967; History of the Middle East Conflict, Box 20: United States Policy and Diplomacy in the Middle East Crisis, May 15-June 10, 1967, pp. 30-33, 56-57; ג"ה, 5937/30, מזכרים סודיים לפני מלחמת ששת הימים: עברון למשרד, דו"ח על הפגישה בת השעה וחצי בין שר החוץ אבן לנושא ג'ונסון בבית הלבן, 26 במאי, 1967; 7919/1, מסמכי לוי אשכול, מברקים דיפלומטיים, ארצות-הברית: אבן לאשכול, 26 במאי, 1967; מוחמד חסנין הייכל, 1967: ההתפוצצות [אל-אופנאר], (קהיר: מרכז אל-אהרס, 1990), עמ' 564, 565 [ערבית]. ריאיון עם רוברט מקנמרה, 16 בפברואר, 2000; אבן, עדות אישית, עמ' 386-394; רביב, ישראל בת חמישים, עמ' 100-101; קנט, תהליך השלום, עמ' 514, הערה 53; Walt Whitman Rostow, *The Diffusion of Power: An Essay in Recent History* (New York: Macmillan, 1972), p. 417.

37. ג"ה 7920/4, מסמכי לוי אשכול, מברקים דיפלומטיים: נאומי ראש הממשלה – סקירות ודו"חות ישיבת הממשלה, 27 במאי, 1967; 7920/2, מברקים דיפלומטיים, ברית-המעצות: אלון לאבן, 21 במאי, 1967; 3977/22, תיקי משרד החוץ, יחסים עם ארצות-הברית: משרד החוץ לשגרירויות, 27 במאי, 1967; 5937/30, מזכרים סודיים לפני מלחמת ששת הימים: עברון למשרד החוץ, 27 במאי, 1967; הבר, היום תפרוץ מלחמה, עמ' 192; רבין, פנקס שירות, כך א, עמ' 169.

אמ"ע, פרוטוקולים של מזכירות המפלגה 2/24/66/88: 1 ביוני, 1967. ראה גם Michael Brecher, *Decisions in Israel's Foreign Policy* (New Haven: Yale, 1975), p. 400 (להלן החלטות במדיניות חוץ).

ראה גם ברצ'ר, החלטות במשבר, עמ' 146; גלוסקא, עימות, עמ' 17-22.

38. ג"ה, 3977/22, תיקי משרד החוץ, יחסים עם ארצות-הברית: משרד החוץ לשגרירויות, 27 במאי, 1967; 5937/30, מזכרים סודיים לפני מלחמת ששת הימים: עברון למשרד החוץ, 27 במאי, 1967; LBJ, National Security Files, NSC Histories, Middle East Crisis, Box 17: Johnson to Eshkol, May 27, 1967, Johnson to Barbour, May 27, 1967.

39. רבין, פנקס שירות, כך א, עמ' 169-170.

40. ג"ה, 7920/4, מסמכי לוי אשכול, מברקים דיפלומטיים: נאומי ראש הממשלה – סקירות ודו"חות, ישיבת הממשלה, 27 במאי, 1967; הבר, היום תפרוץ מלחמה, עמ' 192; נקדימון, לקראת שנת האפס, עמ' 130; רבין, פנקס שירות, כך א, עמ' 165-167; אבן, עדות אישית, עמ' 396-399; רביב, ישראל בת חמישים, עמ' 102-103; אמ"ע, פרוטוקולים של מזכירות המפלגה, 2/24/66/88: 1 ביוני, 1967; USNA, POL ARAB-IS, Tel Aviv Files, Tel.

Aviv to Secretary of State, May 28, 1967. ראה גם ברצ'ר, החלטות במדיניות חוץ, עמ' 400; וברצ'ר, החלטות במשבר, עמ' 146.

41. צה"ל 1977/1786: חטיבת הצנחנים הסדירה במלחמת ששת הימים, מפקד חטיבה 35, עמ' 626; ריאיון עם מרים אשכול, 30 באוגוסט, 1999; הבר, היום חפרון מלחמה, עמ' 194-196; זאב שיף, "שעון החול", הארץ, 29 במאי, 1967, עמ' 2.

42. Ariel Sharon, *Warrior* (New York: Simon and Schuster, 1989), pp. 181-184 (להלן: לוחם); הבר, היום חפרון מלחמה, עמ' 194-198; בראון, חוחם אישי, עמ' 25-26; גלוסקא, עימות, עמ' 23-27; רבין, פנקס שירות, כרך א, עמ' 171-175; וייצמן, לך שמים לך ארץ, עמ' 259-260; ריאיון עם ישעיהו גביש, 7 בדצמבר, 1999; ריאיון עם רחבעם זאבי, 9 בספטמבר, 2001.

43. גלוסקא, עימות, עמ' 34-36.

44. ב"ג, יומן, רישום מיום 28 במאי, 1967; "דרושה מנהיגות לאומית", הארץ, 29 במאי, 1967, עמ' 2; Shimon Peres, *Battling for Peace: A Memoir* (New York: Random House, 1995), pp. 90-93; הבר, היום חפרון מלחמה, עמ' 182, 200-201; אמ"ע, פרוטוקולים של מזכירות המפלגה, 24/26/66/88: 1 ביוני, 1967; גלוסקא, עימות, עמ' 29-33; רבין, פנקס שירות, כרך א, עמ' 175-176; Golda Meir, *My Life* (New York: Putnam's Sons, 1975), pp. 362-363; Amos Perlmutter, *The Life and Times of Menachem Begin* (New York: Doubleday, 1987), p. 283; גורייץ, האלבטרוס, עמ' 19; נקדימו, לקראת שנת האפס, עמ' 61-81, 102; בראון, חוחם אישי, עמ' 29-30; שבתי טבת, משה דיין - ביוגרפיה (ירושלים: שוקן, 1973), עמ' 564-565; ציטוט אשכול מתוך Ben-Zaki Shalom and S. Ilan Troen, "Ben-Gurion's Diary for the 1967 Six-Day War: An Introduction," *Israel Studies* 4:2 (Fall 1999), p. 197.

45. על ביקורו של חוסיין בקהיר ראה הייכל, התפוצצות, עמ' 694-695; USNA, POL ARAB-IS, Box 9: Amman to Secretary of State, May 31, 1967; Samir A. Mutawi, *Jordan in the 1967 War* (Cambridge: Cambridge, 1987), pp. 108-110; Hussein, King of Jordan, *My "War" with Israel*, trans. June P. Wilson and Walter B. Michaels (New York: Morrow, 1969), pp. 43-48 (להלן: המלחמה שלי); אפרים קם, חוסיין פותח במלחמה: מלחמת ששת הימים בעיני הירדנים (תל אביב: מערכות, 1974), עמ' 283; Mohamad Ibrahim Faddah, *The Middle East in Transition: A Study of Jordan's Foreign Policy* (New York: Asia Publishing House, 1974), p. 75. נתונים על צבאות ערב מתוך רבין, פנקס שירות, כרך א, עמ' 185-186. ציטוט עארף מתוך BBC, Daily Report, Middle East, Africa, and Western Europe, no. 1 bg.

46. ג"ה, 4086/8, תיקי משרד החוץ, הצלב האדום: משרד החוץ להאג, 30 במאי, 1967; 4087/1, כניסת הצבא המצרי לסיני וסגירת מצרי טיראן: קופנהגן למשרד החוץ, 3 ביוני, 1967; 4087/6, מגבית חירום: רוטשילד לספיר, 28 במאי, 1967; 7920/3, מסמכי לוי אשכול, מברקים דיפלומטיים, כללי: בון למשרד החוץ, 1 ביוני, 1967; PRO, PREM 13 1619: The Middle East Crisis: Tel Aviv to Foreign Office, June 4, 1967.

47. מעריב, 31 במאי, 1967; Avraham Rabinovich, "The War That Nobody Wanted," *The Jerusalem Post Magazine*, June 13, 1997, p. 12; הבר, היום חפרון מלחמה, עמ' 183, 203, 209; וייצמן, לך שמים לך ארץ, עמ' 262-264; בראון, חוחם אישי, עמ' 26-27.

זהירה, עמ' 57-58; חנוך ברטוב, דדו: 48 שנה ועוד 20 יום (תל אביב: מעריב, 1979), כרך א, עמ' 121-125.

56. ג"ה, 4091/23, תיקי משרד החוץ, חילופי מסרים לפני המלחמה: קוסיגין לאשכול, 2 ביוני, 1967; 7920/2, מסמכי לוי אשכול, מברקים דיפלומטיים, צרפת: מרוז לאבן, 3 ביוני, 1967.

57. LBJ, National Security Files, History of the Middle East Conflict, Box 20: United States Policy and Diplomacy in the Middle East Crisis, May 15-June 10, 1967, pp. 97-98; Johnson to Eshkol, June 3, 1967; Intelligence Information Cable: France, June 3, 1967.

58. הבר, היום תפרוץ מלחמה, עמ' 206-219; גלוסקא, עימות, עמ' 38-44.

59. ציטוט ההחלטה מהבר, היום תפרוץ מלחמה, עמ' 221; Robert Slater, *Warrior*; *Statesman: The Life of Moshe Dayan* (New York: St. Martin's, 1991), p. 264.

60. ריאיון עם מרום.

61. ג"ה, 7920/4, מסמכי לוי אשכול, מברקים דיפלומטיים: נאומי ראש הממשלה, סקירות ודו"חות: ביתן להרמן, עברון, אבן ורפאל, 6 ביוני, 1967; 7920/3, מברקים דיפלומטיים, משא ומתן: הרמן לראש הממשלה, 6 ביוני, 1967; צה"ל 717/77, תיק 32: סיכום הקרב בחזית הדרומית, עמ' 29.

62. הבר, היום תפרוץ מלחמה, עמ' 228-231 (ציטוט אשכול והחלטת הממשלה); בראון, חותם אישי, עמ' 58-59; Moshe Dayan, *Story of My Life* (London: Sphere Books, 1976), pp. 358-359 (להלן סיפור חיי); ארכיון גבעת התחמושת, בגין למוטה גור, 15 ביוני, 1992; משה זק, חוסיין עושה שלום (רמת גן: מרכז בגין-סאדאת, 1996), עמ' 110; חוסיין, ה"מלחמה" שלי, עמ' 73; עוזי בניזמן, ירושלים: עיר ללא חומה (ירושלים: שוקן, 1973), עמ' 13-19. נדב שרגאי, הר המריבה: המאבק על הר הבית. יהודים ומוסלמים. דת ופוליטיקה מאז 1967 (ירושלים: כתר, 1995), עמ' 18-20; אבן, עדות אישית, עמ' 412.

63. USNA, Middle East Crisis Files, 1967, Box 1: Chronology of U.S.-Jordanian Consultations on the Middle East, June 7, 1967; PRO, PREM 13 1620: The Middle East Crisis: Foreign Office to Amman, June 7, 1967; Amman to Foreign Office, June 7, 1967; FCO 17/493, Israel—Political Affairs: Foreign Office to Amman, June 7, 1967; Tel Aviv to Foreign Office, June 7, 1967; ג"ה, 7920/1, מסמכי לוי אשכול, מברקים דיפלומטיים: אבן לאשכול, 7 ביוני, 1967; 7920/4, מסמכי לוי אשכול, נאומי ראש הממשלה: דברי אשכול בוועדת החוץ והביטחון של הכנסת, 7 ביוני, 1967; רמז ללבבי, 7 ביוני, 1967.

64. LBJ, National Security Files, History of the Middle East Conflict, Box 20: United States Policy and Diplomacy in the Middle East Crisis, May 15-June 10, 1967, pp. 129-133; USNA, Middle East Crisis Files, 1967, Box 1: Chronology of U.S.-Jordanian Consultations on the Middle East, June 7, 1967; ג"ה, 4086/4, תיקי משרד החוץ, ישיבות מועצת הביטחון 2: לשכת המנכ"ל ללבבי ולמשרד; צה"ל 192/74/1076: שיחות שולחן עגול על שחרור ירושלים; 901/67/1, פיקוד המרכז: מלחמת ששת הימים, דו"ח מסכם, חלק 20; הבר, היום תפרוץ מלחמה, עמ' 233, 238, 242, 243 (ציטוטי אשכול ואלון); זק, חוסיין עושה שלום, עמ' 110, 115. מוטה גור, הר הבית בידיו! קרבות הצנחנים בירושלים במלחמת ששת הימים (תל

אביב: מערכות, 1974), עמ' 410, 419; בנזימן, 'ירושלים, עמ' 20-21; שרגאי, הר המריבה, עמ' 21; בראון, חוחם אישי, עמ' 67.

65. PRO, FCO 17/493, Israel—Political Affairs: Damascus to Foreign Office, June 6, 1967; הבר, היום תפרוץ מלחמה, עמ' 241-245; מייזל, המערכה על הגולן, עמ' 203; בראון, חוחם אישי, עמ' 83-85; יחזקאל המאירי, משני עברי הרמה (תל אביב: לוינאפשטיין, 1970), עמ' 25-31; גלבוט, שש שנים. שישה ימים, עמ' 235; ברטוב, דדו, כך א, עמ' 101.

66. ג"ה, 7920/2, מסמכי לוי אשכול, מברקים דיפלומטיים, ברית-המועצות: תקוע לניו יורק, 7 ביוני, 1967, (מברק קוסיגין לאשכול); PRO, FCO 17/493, Israel—Political Affairs: Kosygin to Wilson, June 7, 1967; LBJ, National Security Files, NSC Histories, Middle East Crisis, Box 23: Tel Aviv to Secretary of State, June 8, 1967 (ציטוט צ'ובאחיין); דגן, מוסקבה וירושלים, עמ' 229-230.

67. פרוטוקול הממשלה מופיע אצל זרח ורהפטיג, חמישים שנה ושנה: פרקי זיכרונות (ירושלים: יד שפירא, 1998), עמ' 186-189; ראה גם בראון, חוחם אישי, עמ' 83; ציטוט אשכול מתוך ורהפטיג, חמישים שנה, עמ' 190-191; ארץ הגולן 100 (1985), עמ' 32-33; הבר, היום תפרוץ מלחמה, עמ' 244-246; גלבוט, שש שנים. שישה ימים, עמ' 232; USNA, POL ARAB-IS, United Nations Files, Box 1: Tel Aviv to Secretary of State, June 8, 1967; ARAB-IS, United Nations Files, Box 1: Tel Aviv to Secretary of State, June 8, 1967; גיא, ברלב (תל אביב: עם עובד, 1998), עמ' 139.

68. ורהפטיג, חמישים שנה, עמ' 189-191; ארץ הגולן 100 (1985), עמ' 32-33; ציטוט אשכול מתוך רבין, פנקס שירות, כך א, עמ' 199; הבר, היום תפרוץ מלחמה, עמ' 247-250; ברטוב, דדו, כך א, עמ' 133; בראון, חוחם אישי, עמ' 85-86; המאירי, משני עברי הרמה, עמ' 30-31; מייזל, המערכה על הגולן, עמ' 258, 264-265.

69. ג"ה, 4086/6, מסמכי משרד החוץ, פגישות מועצת הביטחון: רפאל לתקוע, 9 ביוני, 1967; דיין, טיפור חיי, עמ' 382; רבין, פנקס שירות, כך א, עמ' 200-202; ורהפטיג, חמישים שנה, עמ' 200; ברטוב, דדו, כך א, עמ' 101-103; מייזל, המערכה על הגולן, עמ' 230-232; בראון, חוחם אישי, עמ' 76-77, 80, 87-88, 90-91; הבר, היום תפרוץ מלחמה, עמ' 250-253; ציטוט אשכול; גלבוט, "מלחמת ששת הימים: שלושים שנה", מעריב, מוסף שבת, 6 ביוני, 1997, עמ' 15; מייזל, המערכה על הגולן, עמ' 232-233, 255-257, 272-274.

70. בראון, חוחם אישי, עמ' 94-95; הבר, היום תפרוץ מלחמה, עמ' 253-256; ב"ג, יומן, רישומים בימים 9 ו-11 ביוני 1967; מייזל, המערכה על הגולן, עמ' 317-318. ציטוטים מתוך ורהפטיג, חמישים שנה, עמ' 196-199; הבר, היום תפרוץ מלחמה, עמ' 256.

71. USNA, POL ARAB-IS, Tel Aviv File, Box 6: Tel Aviv to Secretary of State, June 10, 1967; LBJ, National Security Files, NSC Histories, Middle East Crisis, Box 23: Secretary of State to Tel Aviv, June 9, 1967 (ציטוט ראסק); Box 17: The President in the Middle; East Crisis, December 19, 1968, ג"ה, 7919/1, מסמכי לוי אשכול, מברקים דיפלומטיים, פגישות מועצת הביטחון: רפאל לתקוע, 9 ביוני, 1967; PRO, FO 17/495: Israel—Political Affairs: Tel Aviv to Foreign Office, June 9, 1967; UN, DAG 1/5.2.2.1.2-2, Middle East: Rafael to Secretary General, June 9, 1967; Arthur Lall, *The UN and the Middle East Crisis, 1967* (New York: Columbia, 1968), pp. 77-78. (להלן האו"ם ומשבר המזרח התיכון).

72. ג"ה, 4083/3, תיקי משרד החוץ, מגעים עם ברית-המועצות: כץ למשרד החוץ, 10 ביוני, 1967; 7920/2, מסמכי לוי אשכול, מברקים דיפלומטיים, ברית-המועצות: כץ לראש הממשלה, 10 ביוני, 1967; LBJ, National Security Files, NSC Histories, Middle East Crisis, Box 23: Washington to Tel Aviv, June 9, 1967; דגן, מוסקבה וירושלים, עמ' 232; פרקר, מלחמת ששת הימים, עמ' 230; אבן, עדות אישית, עמ' 465-425; לול, האו"ם ומשבר המזרח התיכון, עמ' 77-94.

73. המאירי, משני עברי הרמה, עמ' 187-188 (טקסט הפגישה בין אשכול, דיין ואלעזר) 204-205. ראה גם ברטוב, דדן, כרך א, עמ' 106; ורהפטיג, חמישים שנה, עמ' 191-192, 200; בראון, חוחם אישי, עמ' 97-98; מייזל, המערכה על הוולן, עמ' 332-333, 342-343; רבין, פוקס שירות, כרך א, עמ' 202-205; LBJ, National Security Files, History of the Middle East Conflict, Box 20: United States Policy and Diplomacy in the Middle East Crisis, May 15-June 10, 1967, p. 152. (ציטוט ברבור).

74. ריאיון עם רחבעם זאבי.

75. ציטוטי אשכול בתוך PRO, PREM 13 1623: Tel Aviv to Foreign Office, September 4, 1967, and from *The Foreign Relations of the United States, 1964-1968, Arab-Israeli Dispute, 1967-1968* (Washington, D.C.: United States Government Printing Office, 2001), vol. xx, pp. 82-83, 87.

ראה גם גזית, פתאים במלכודת, עמ' 143-144; ריאיון עם דוד קמחי, 26 באוגוסט, 1969; Sadia Touval, *The Peace-Brokers: Mediators in the Arab-Israeli Conflict, 1948-1979* (Princeton: Princeton, 1982), pp. 134-153.

76. "אחד מחשובי הדור", הארץ, 27 בפברואר, 1969, עמ' 2; "אשכול – ומה אחריו?", מעריב, 27 בפברואר, 1969, עמ' 8; "אמן הליכוד", ידיעות אחרונות, 27 בפברואר, 1969, עמ' 2; ריאיון עם מרים אשכול, 30 באוגוסט, 1999.